

The Greek Review of Social Research

Vol 28 (1976)

28 Γ'

Η δημοκρατική ιδεολογία στην αρχαία Ελλάδα

Γιώργος Δ. Κοντογιώργης

doi: [10.12681/grsr.347](https://doi.org/10.12681/grsr.347)

Copyright © 1976, Γιώργος Δ. Κοντογιώργης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κοντογιώργης Γ. Δ. (1976). Η δημοκρατική ιδεολογία στην αρχαία Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 28, 219–234. <https://doi.org/10.12681/grsr.347>

ή δημοκρατική ιδεολογία στην 'Αρχαία 'Ελλάδα

του
Γιώργου Δ. Κοντογιώργη

Έντ. Έπιμελητή ΠΑΣΠΕ

Το θεμελιακό πρόβλημα για μιὰ ἀρχαιοελληνική κοινωνία είναι ή ἐλευθερία, δηλαδή ή πραγματική δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς κάτω ἀπὸ συνθήκες ἰσότητος, ἔξω ἀπὸ ὁποιασδήποτε μορφῆς καταναγκασμοῦ.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ή ἐλευθερία είναι μιὰ ἀπολαυση, και ή ἱκανοποίησή της πρέπει νὰ είναι ὁ βασικὸς στόχος κάθε πολιτικῆς κοινωνίας. Δὲν είναι τυχαίῳ συνεπὼς ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ή ἔννοια τῆς πόλης συνδέεται μὲ τὰ μέλη της ἄλλον παρά μὲ τὸν ἐδαφικὸ χῶρο ποὺ καλύπτει.¹ Ἐκείνο ποὺ ἐνδιαφέρει πρωταρχικά είναι ή φύση τῆς συλλογικῆς συγκρότησης τῆς κοινωνίας, μ' ἄλλα λόγια ή θέση τοῦ ἀτόμου-μέλους στὶς σχέσεις του μὲ τὰ ἄλλα ἄτομα-μέλη και μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο· και κατὰ δεύτερο λόγο ή ὁποιαδήποτε κρατικὴ ὀργάνωση ποὺ ἐπέβαλε περιστασιακά ή μόνιμα ή πολιτικὴ ἐξουσία.

Μὲ βάση τὶς ἐκτιμήσεις αὐτὲς για τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, μπορούμε νὰ δεχθοῦμε τὴν ὑπάρξη δύο θεμελιωδῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐλευθερίας: τῆς μιᾶς ποὺ ἔχει για στόχο τὴν προσωπικὴ και κοινωνικὴ αὐτονομία τοῦ ἀτόμου και τῆς ἄλλης ποὺ ἀποσκοπεῖ στὴν πολιτικὴ του αὐτονομία και στὴ διανομή τῆς «πολιτικῆς φήμης». Ἡ πρώτη μπορούμε νὰ ποῦμε πὸς συμπίπτει ἐννοιολογικά μὲ τὴ σύγχρονη ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς και κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ἐνῶ ή δεύτερη, ἀδιανόητη για τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, γνωστὴ ὡς πολιτικὴ ἐλευθερία, ταυτίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς αὐτοκυβέρνησης: αὐτοκυβέρνησης ὑπὸ εὐρεῖα ἔννοια, δηλ. συγκέντρωσης τῆς πραγματικῆς ἐξουσίας για λήψη ἀποφάσεων και για καταναγκασμὸ πάνω στὰ μέλη τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὡς σύνολο. Τέλος, αὐτοκυβέρνηση ὑπὸ στενὴ ἔννοια, ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχή τῆς περιοδικότητας στὴ διαδοχὴ τῶν ἀξιωμάτων, διοικητικῶν και ἐκτελεστικῶν τῶν ἀποφάσεων. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ στενὴ ἔννοια συνδέεται συνεπὼς μὲ τὴν κοινωνικὴ φήμη ποὺ παρέχει ή πολιτικὴ δράση και ή συμμετοχή τοῦ πολίτη, μέλους τῆς συγκεκριμένης κοινωνίας, στὶς ἀρχές.²

Τὸ αἶτημα τῆς ἀτομικῆς και κοινωνικῆς ἐλευθερίας εἶναι γενικὸ και ἐνδιαφέρει, λίγο ή πολύ, ὅλα τὰ κοινωνικά στοιχεῖα ή τάξεις, σ' ὅλες τὶς ἐποχές. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία ὑπὸ στενὴ ἔννοια εἶναι ἐπίσης ἀνάγκη ἀείπαρκτη, ἄλλὰ περιορισμένη σ' ἕνα στενὸ κύκλο πολιτῶν, αὐτῶν ποὺ διαθέτουν τὶς ἀναγκαῖες πολιτικὲς προσόδους (οἰκονομικὴ δύναμη,σχόλη, ἐιδικὲς γνώσεις, κλπ.). Ἀντίθετα ή πολιτικὴ ἐλευθερία στὴν πλατειὰ τῆς ἔννοια μπορεῖ

1. Βλ. Θουκυδίδης, VII, 77, 4-5· IV, 8· Ξενοφώντας, Ἐλληνικά, I, 6, 24.

2. Βλ. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1311a, 18-20 «... ἐκ γὰρ τούτων (τῶν γνωρίμων) συμβαίνει γίνεσθαι και τὰς ἐπιβουλάς, τῶν μὲν ἄρχειν αὐτῶν βουλομένων, τῶν δὲ μὴ δουλεύειν».

νά ἀποτελέσει αἴτημα καί ἀντικείμενο ἀπόλαυσης, εἴτε ὀλίγων πολιτικά φιλοδόξων, εἴτε τῶν περισσοτέρων, λ.χ. μιᾶς τάξης, εἴτε τοῦ συνόλου λίγο πολύ τοῦ λαοῦ.

Ἡ τελευταία, ἡ πολιτική ἐλευθερία ὑπὸ εὐρεῖα ἔννοια, ἔχει προσδιοριστική σημασία γιὰ τὴ δομὴ τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης. Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν «ἀκροαματικότητα τῆς» θὰ καθοριστεῖ ἡ μορφή τῆς ἐξουσίας σὰν αὐτόνομο κυβερνητικὴ ὄντοτητα διακεκριμένη ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία, ἡ ἀπλῶς σὰν μιὰ μέθοδος γιὰ τὴ θέση σὲ λειτουργία τῆς πολιτικῆς διαδικασίας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πολιτικὴ κοινωνία.

Θεωροῦμε πὼς μόνο πάνω σ' αὐτὴ τὴ βάση τῆς διαλεκτικῆς ἀντιμετώπισης τῆς ἐλευθερίας καὶ σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὶς παραγωγικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς συνθήκες, τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος, κλπ.—ποῦ τελικὰ θὰ καθορίσουν μὲ τὴ σειρά τους τὸ ποιοτικὸ καὶ ποσοτικὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας ὅπως θὰ ἰδωθεῖ ἀπὸ τὴ σκοπιά τῶν διαφορῶν κοινωνικῶν στοιχείων ἢ τάξεων—εἶναι δυνατὴ ἡ σωστὴ κατανοήση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πραγματικότητας, ἀλλὰ καὶ ὅποιασδήποτε ἄλλης περιόδου τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξέλιξης τῆς ἀνθρωπότητας.

I. τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας

A. Πρῶτὴ ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας σ' ὅλη του τὴν ἔκτασι, ἀντιτάσσοντάς το στὴ διαφθορὰ καὶ στὸν ἐγωϊσμό τῆς εὐγένειας, καὶ κατόρθωσε νὰ προτείνει ὀλικῆς λύσεις.¹ Ὁ Ἀριστοφάνης² βάζει κάπου τὴ φτώχεια νὰ κατηγορεῖ τὸν πλοῦτο ὅτι εἶναι «ἡ αἰτία τῆς εὐδαιμονίας του». Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται συχνά στὴν ἄθλια κατάστασι τῶν φτωχῶν καὶ στὴν ἀπειλὴ ποῦ ἐγκυμονεῖ ἡ ἀνισοδιανομὴ τοῦ πλοῦτου, εἴτε στὴ δημοκρατικὴ εἴτε στὴν ὀλιγαρχικὴ πολιτεία.³ Γιατὶ ἡ φτώχεια, κατ' αὐτὸν, δὲν εἶναι γνώρισμα μόνου τῆς ὀλιγαρχίας: «γιατὶ μιὰ τέτοια κατάστασι νὰ ἀποτελεῖ γνῶρισμα τῆς ὀλιγαρχικῆς πολιτείας μάλλον κι ὄχι τῆς λαοικονικῆς ἢ ὅποιασδήποτε ἄλλης, τῆς ὁποίας οἱ πολῖτες δὲν ἔχουν ὅλοι ἴσες περιουσίες.»

1. Δὲν ἀναφερόμαστε στοὺς γεωπολιτικούς, ἢ κλιματολογικούς, ἢ καὶ σ' ἄλλους ἀντικειμενικούς παράγοντες, γιατί εἶναι δεδομένοι καὶ ἀμετάβλητοι στὸν ἐλληνικὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνον.

2. Ἀριστοτέλης, *Ῥητορική*, 1390b, 32-34: *Ἀθηναίων Πολιτεία*, II, 2 V, 3° VI, I *Πολιτικά*, 1270a 18. Πρέπει νὰ τονισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία δὲν τὴν ἀσπασχελεῖ ἄμεσα ἢ φθῆσ τῆς «οἰκονομικῆς τάξης», ἀλλ' ἡ διανομή τῶν ἀγαθῶν. Ἡ «οἰκονομικὴ τάξι» θίγεται στὸ μέτρο ποῦ μιὰ νέα ρύθμισι βοηθεῖ στὴ δικαιοτερὴ διανομή τῶν ἀγαθῶν ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνίας.

3. *Πλοῦτος*, 389-392, 12 π.

4. *Πολιτικά*, 1265b 12.

Στὴν πραγματικότητα οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ αὐτῆς τοῦ Πλάτωνα, παρ' ὅλον ὅτι τὸν κατηγορεῖ ὅτι ἐντόπισε τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας μόνου στὴν ὀλιγαρχικὴ πολιτεία.⁵ Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ἀπλῶς ὅτι ἡ φτώχεια στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία μετριάζεται, σ' ἀντίθεσι μὲ τὴν ὀλιγαρχία, γιατί στὴν πρώτη ὑπάρχει μιὰ ἰσχυρὴ μέση τάξι, ἡ ὁποία μειώνει σημαντικὰ τὰ ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν δύο ἄκρων· ἐπίσης στὴ δημοκρατία ὁ λαὸς-κυβερνήτης, παρ' ὅλον ὅτι δέχεται σὲ γενικῆς γραμμῆς τὴν ἰδιωτικὴ ἐπιχειρηματικὴ πρωτοβουλία, ἐν τούτοις ἐπιφυλάσσει γι' αὐτὸν τὸ δικαίωμα μιᾶς κάποιας ἀναδιανομῆς τοῦ ἰδιωτικοῦ πλοῦτου, ποῦ σ' ὀρισμένους περιπτώσεις φτάνει ὡς τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσομοιρίας.

Πὼς ἐξηγεῖται τὸ γεγονός ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς φτώχειας τίθεται ἀκόμα, κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία; Γιὰ νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἡ «ἀντιφατικότητα» αὐτὴ τῆς δημοκρατίας πρέπει νὰ ἰδωθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς «ἀντιφατικότητας» τῆς ἴδιας τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας ποῦ ἀπορρέει τελικὰ ἀπὸ τὴν ἀνομοιογένεια καὶ τὶς ἐσωτερικῆς ἀντινομίες τῆς δημοκρατικῆς τάξης. Ἡ τελευταία, ἔχοντας ἀποδεχθεῖ τὴν ἀριθμητικὴ ἰσότητα σὰν θεμελιώδη ἀρχὴ γιὰ τὴν ὀργάνωσι τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, ἀποσκοπεῖ θεωρητικὰ στὴν κατάρτησι τῶν ἄκρων, τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς φτώχειας. Ἀπώτερος στόχος τῆς εἶναι ἡ ἀφθονία γιὰ ὅλους. Στὴν πραγματικότητα ὅμως πρόκειται γιὰ ἕνα αἴτημα «αἰξικό», γιατί ἐπιδιώκει νὰ ἱκανοποιήσει μὲ τὴν ἴδια ποσότητα ἀγαθῶν ἀνθρώπινα ὄντα, τῶν ὁποίων εἰς ἐπιθυμίας εἶναι ἄνισες. Συνεπῶς μπορούμε ἀπὸ τώρα νὰ υποθέσουμε πὼς οἱ στερήσεις θὰ γίνων ἀισθητῆς ἀποκλειστικά ἀπὸ ἐκείνους τοὺς πολῖτες τῶν ὁποίων οἱ ὀλικῆς ἐπιθυμίες ξεπερνοῦν τὴν ἀπλὴ ἰσότητα, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς πλοῦσιους. Ἀντίθετα ἡ κατάστασι τῆς δημοκρατικῆς τάξης σὰν σύνολο, δὲν ἐπιτρέπει τὴ διατύπωσι στοῦ κοινωνικοῦ τῆς σχεδίου γενικῶν ἀπαιτήσεων ποῦ θὰ προσεγγίσουν ἔστω στὴν καλύτερη περίπτωση τὶς ἐπιθυμίας τῶν πῶ «ἀπαιτητικῶν» λαϊκῶν στοιχείων ποῦ εἶναι ἡ ἔμποροβιοτεχνικὴ τάξι τῶν νεοπλοῦτων. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν λοιπῶν λαϊκῶν στοιχείων, ποῦ συσπεργάζονται στὸ δημοκρατικὸ σχέδιο, ὅθι ἴταν ἱκανοποιημένη μὲ μιὰ πολὺ μικρότερη ποσότητα ὕλικῶν ἀγαθῶν, ποῦ εἶναι ἀμφίβολο ἂν θὰ ἔφτανε τὴν ἀπλὴ ἰσότητα.

Ἡ παραπάνου στάσι τῆς δημοκρατικῆς τάξης, ἀπέναντι τὸν κοινωνικὸ πρόβλημα γενικά, ἐνισχύει τὴν ἀριστοτελικὴ ὑπόθεσι, σύμφωνα μὲ τὴν

5. Πλάτων, *Πολιτεία*, 551 D, «τὸ μὴ μίαν ἀλλὰ δύο ἀνάγκη εἶναι τὴν τοιαυτὴν πόλιν, τὴν μὲν πενήτοιν, τὴν δὲ πλοῦσιων, οἰκοῦντας ἐν τῷ αὐτῷ, αἰεὶ ἐπιβουλεύοντας ἀλλήλοισιν».

ὅποια ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ φτώχεια δὲν ἀποτελοῦν ἐξ ὀρισμοῦ τὴν προϋπόθεση γιὰ τὴν κίνηση τῆς ἐπαναστατικῆς διαδικασίας.¹ Πρὶν ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, πρέπει νὰ γίνει δυνατὴ ἡ συνειδητοποίηση τῆς φτώχειας καὶ τοῦ ἀντίθετου τῆς, τοῦ πλοῦτου. Πρέπει, μ' ἄλλα λόγια, νὰ σχηματισθεῖ ἡ «εἰκόνα» τῆς. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ «εἰκόνα» ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἰδέα ποῦ τὰ διάφορα κοινωνικὰ στοιχεῖα ἢ τάξεις ἔχουν γιὰ τὴν ἐλευθερία. Γιὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις τὸ πρῶτο πράγμα ποῦ διακρίνει τὸν ἐλεύθερο ἄνθρωπο ἀπ' τὸ δούλο ποῦ ζεῖ πλάι του, εἶναι ἡ ἀπουσία ἐξάρτησης στὸν τομέα τῆς ἐργασίας. «Τὸ ἀληθινὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «εἶναι νὰ ζεῖ τὴ ζωὴ του ὅπως θέλει, πρὸς ὄφελός του κι ὄχι πρὸς ὄφελος κάποιου ἄλλου».² Τὸ πρόβλημα λοιπὸν γιὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις εἶναι νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος γιὰ νὰ ἀποτραπῆ ἡ ἐξάρτηση αὐτὴ καὶ συγχρόνως νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ οἰκονομικὴ τους αὐτονομία.

Ἡ ἀνομοιογένεια τῆς δημοκρατικῆς τάξης δὲν ἐπέτρεψε τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θεμελιώδους αὐτοῦ προβλήματος ποῦ θέτει ἡ ἐλευθερία, πάνω σ' ἐνιαυτὲς καὶ διαρκεῖς ββάσεις. Δύο κύριες ἀντιλήψεις διαμορφώθηκαν: ἡ πρώτη, χρονικὰ, ἀντιπροσωπεύει τὶς ἀγροτικὲς μάζες ποῦ πρόσκεινται περισσότερο στὴν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐλευθερία, ἐνῶ ἡ ἄποψη τῶν ἀστικῶν μαζῶν βασίζεται κατὰ κύριο λόγο στὴν πολιτικὴ ἐλευθερία.

Β. Ὁ λαὸς τῆς ὑπαίθρου, ἀναγκασμένος νὰ ζεῖ καλλιεργώντας τὴ γῆ καὶ ὑπὸ δυσμενεῖς οἰκονομικὲς καὶ ἐπικοινωνιακὲς συνθῆκες, ποῦ δὲν τὸν ἐπέτρεπαν νὰ δημιουργήσει τὴν ἀπαραίτητη ἀλληλεγγύη καὶ νὰ προσεγγίσει τὴν ἐξουσία, ἦταν φυσικὸ νὰ συνδέσει στενὰ τὸν περιοχόμενο τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴ γῆ. Γιατὶ ἡ γῆ τοῦ ἐξασφαλίζει τὴν ὑλικὴ του αὐτονομία καὶ συνεπῶς τὴν προσωπικὴ του ἀνεξαρτησία ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Κάθε προσβολὴ στὴν ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ ταυτόχρονα προσβολὴ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Ἡ στενὴ ἀστικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐλευθερία καὶ στὴ γῆ ἐκτίθεται πολὺ καθαρὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τῆ στιγμῆ ποῦ περιγράφει τὶς κοινωνικὲς συγκρούσεις ποῦ ἔγιναν στὴν Ἀθήνα τὸν VI αἰώνα: Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνα (592/1 π.Χ.) δὲν εἶχε σκοπὸ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ νὰ προστατεύσει τὴν ἰδιοκτησία καὶ νὰ τὴν κάνει λιγότερο τρωτὴ στὴ «φιλαργυρία καὶ στὴν ἀρπακτικότητα τῶν πλουσίων».³ Γιατὶ «ἂν οἱ χωρικοὶ δὲν πληθύνων τὰ χρέη τους, κινδύνευαν νὰ ὑποβι-

βασθοῦν στὴν κατάσταση τοῦ δούλου, κι αὐτοὶ καὶ τὰ παιδιὰ τους, ἐπειδὴ οἱ δανεισμοὶ εἶχαν, μέχρι τὸν Σόλωνα, σὰν ἐνέχυρο τὸ σῶμα».⁴ Τὸ μέτρο τῆς σεισάχθειας⁵ καὶ ἡ ἀπαγόρευση δανεισμοῦ «ἐπὶ τοῖς σώμασιν»,⁶ ἀπέβλεπαν, πάνω ἀπ' ὅλα, στὴν ἀποκατάσταση τοῦ ἀδικαίωτου τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ καλλιεργητῆ πάνω στὴ γῆ, γιατί μόνο αὐτὴ ἐγγυόταν τὴν ἐλευθερία κατ' αὐτῶν ποῦ εἶχαν δύναμη καὶ ἐπιβάλλονταν μὲ τὸν πλοῦτο τους.⁷ Ἀπελευθέρωση λοιπὸν τῆς γῆς σήμανε ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ποῦ τὴν καλλιεργοῦσε. Ὁ Σόλων, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ ὑπενθυμίζει στὸ ποιητικὸ του ἔργο μιλώντας «γιὰ τὴ μαύρη γῆ...τὴ σεβάσμια μητέρα τῶν Ὀλυμπίων Θεῶν... ποῦ ἀπάλλαξε ἀπὸ τὶς ὑποθήκες, ὥστε νὰ γίνει ἐλεύθερη, ἀπὸ δούλη ποῦ ἦταν ἄλλοτε».⁸

Ἐν τούτοις, ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνα δὲν ἦταν παρὰ ἕνας συμβιβασμὸς ἀνάμεσα στοὺς πλοῦσιους γαιοκτῆρες καὶ στοὺς ἀνάμεσα καλλιεργητὲς τῆς γῆς, ποῦ διεκδικοῦσαν τὸ «δανειμῆσθαι τὴν γῆν»,⁹ δηλαδὴ ὄχι μόνο τὴν ἀπελευθέρωση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξίσωση τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὴν ἐλευθερία.

Ἀπὸ ἐννοιολογικὴ ἄποψη, ἡ ἰσομοιρία συνίσταται στὴν ἀφαίρεση μέρους ἀπὸ τὴν περιουσία τῶν κατόχων καὶ τὴν ἀπόδοσή της στοὺς φτωχοῦς ἔτσι ποῦ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ μεσότης μεταξύ τοῦ περισσοτέρου καὶ τοῦ λιγότερου.¹⁰ Ἀποβλέπει συνεπῶς στὴ μερικὴ κι ὄχι τὴν ὀλικὴ ὑποκατάσταση τῶν ἀκημόνων, κλπ., στὴν περιουσία τῶν κατόχων, καὶ μόνο στὸ μέτρο ποῦ ὑπερβαίνει τὴ μεσότητά. Ἐπὶ πλέον, ὅπως ἡ ἴδια ἡ ὀρολογία μαρτυρεῖ, ἡ ἰσομοιρία (ἢ ἀναδασμός, διανομὴ τῆς γῆς, κλπ.) εἶναι ἕνα σύνθημα ποῦ ἀποσκοπεῖ προφανῶς στὴ διανομὴ τῆς γεωργικῆς γῆς. Τὰ κινητὰ ἀγαθὰ, ὅπως οἱ δούλοι, τὰ κοπάδια, οἱ ἐμποροναυτικὲς καὶ βιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις, τὸ νομισματικὸ χρῆμα, κλπ., δὲν συμπεριλαμβάνονται στὴν «ἀναδαστέα» περιουσία, κι αὐτὸ ὄχι χωρὶς λόγο.

Τὸ αἴτημα τῆς ἰσομοιρίας παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, σὰν ἕνα ἰδεῶδες τῶν μικροϊδιοκτητῶν καὶ τῶν θητῶν τῆς γῆς, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐμπορικὴ καὶ «βιομηχανικὴ» παραγωγὴ δὲν εἶχε ἀκόμα φτάσει νὰ ἐπιβάλλει τὸ δικό της τρόπο ζωῆς.¹¹ Ὁ πλοῦτος ποῦ δὲν ἐκφράζονταν σὲ ἀκίνητη περιουσία δὲν ἐπηρέαζε ἀκόμα ἕμεσα τὴ ζωὴ τῆς ὑπαίθρου, παρ' ὅλον ὅτι προκάλεσε σημαντικὲς ἀνακατατάξεις στοὺς κόλπους τῆς ἀρχουσας

1. Ἀριστοτέλης, *Ῥητορικὴ*, 1369a 11-15· *Πολιτικά*, 1267a 2 ἐπ. 1316b 15 ἐπ.

2. Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά*, 982b 25· *Πολιτικά*, 1317b 13, 1310a 32· Πλάτων, *Πολιτεία*, 557 B, 560 E, 572 E· *Νόμοι*, 701 B· Ἰσοκράτης, *Ἀρεοπαγίτικὸς*, 20· *Παρθενιαϊκός*, 131· *Θουκυδίδης*, II, 39, 1. Γιὰ τὴν ἀπόπειρα τῆς ἀγροτικῆς λαϊκῆς τάξης νὰ κατοχυρώσει τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία τῶν μελῶν τῆς μὲ τὸ νόμο, βλ. παρακάτω σελ. 225 ἐπ.

3. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, V, 3· XII.

4. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* II, 2-3.

5. Ὁπ. παρ., VI, 1.

6. Ὁπ. παρ., VI, 1.

7. Ὁπ. παρ., XII, 1.

8. Ὁπ. παρ., XII, 4, «Γῆ μέλαινα, ... πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρω».

9. Ὁπ. παρ., XII, 3. Πλούταρχος, *Σόλων*, XVI.

10. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομαχεῖα*, 1132a 15-20.

11. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1256a 20 ἐπ., 1256b 40 ἐπ., 1257a 20 ἐπ., 1257b ἐπ.

τάξης και στην κατανομή της δύναμης στην πόλη. "Όσο όμως απομακρυνόμαστε από τους αιώνες (VII, VI) των κοινωνικών επαναστάσεων, τα ίχνη της ισομοιρίας εξαφανίζονται και στη θέση τους εμφανίζονται αίτηματα με διαφορετικό περιεχόμενο, και άλλες μορφές δράσης. Η εξέλιξη αυτή της λαϊκής ιδεολογίας υπήρξε βασικά απότοκος της εμποροβιοτεχνικής ανάπτυξης και της διεύρυνσης του ρόλου του νομισματικού χρήματος στον ελληνικό χώρο. "Όσο η χρηματική οικονομία αποκοτούσε μεγαλύτερη σπουδαιότητα, το κοινωνικό περιεχόμενο του λαϊκού σχεδίου εξελίσσονταν. "Όστε δεν είναι καθόλου ανεξήγητο πώς ο μικρός λαός της Αττικής, τριάντα μόλις χρόνια μετά τη νομοθεσία του Σόλωνα,¹ μπόρεσε να αποδεχθεί την κοινωνική πολιτική του Πεισίστρατου που απέβλεπε άπλως στο «δανεισμό των φτωχών για τις εργασίες τους ώστε να κερδίζουν τη ζωή τους καλλιεργώντας τη γη».² Έτσι εξηγείται άλλωστε γιατί στην ιστορική και πολιτική φιλολογία του IV κυρίως αιώνα, σπάνια γίνεται αναφορά στην ισομοιρία σαν στοιχείο της λαϊκής ιδεολογίας.

Τίθεται συνεπώς το ερώτημα, ποιό είναι το κοινωνικό περιεχόμενο της δημοκρατικής ιδεολογίας στους κλασικούς χρόνους. Κατά τη γνώμη μας η απάντηση δεν μπορεί να είναι ενιαία, όχι μόνο για την ανομοιογένεια της δημοκρατικής τάξης, αλλά και για την αδυναμία να σκιαγραφηθεί συνολικά η φύση των αιτημάτων καθεμιάς από τις κοινωνικές τάξεις που συστεγάζονται στη δημοκρατική ιδεολογία. Το πρόβλημα πρέπει να εξετασθεί στα πλαίσια του ευρύτερου συστηματικού δυνάμεως και της επιρροής που ασκεί καθεμιά από τις κοινωνικές τάξεις στις επιλογές του δημοκρατικού κόμματος. Έτσι στις πόλεις όπου η οικονομία είναι βασικά αγροτική, οι μικροϊδιοκτήτες της γης αποτελούν το κυρίαρχο στοιχείο του δημοκρατικού κόμματος που αντιτίθεται στους πλούσιους μεγαλοαγροκτήμονες. Αντίθετα, στις «εμπορικά» και «βιομηχανικά» αναπτυσσόμενες πόλεις, οι μικροϊδιοκτήτες της γης δεν αποτελούν παρά τη μέση τάξη ανάμεσα στους ευπατρίδες και στο συνασπισμό των εμποροβιοτεχνών και του αστικού προλεταριάτου (της θητικής αστικής τάξης).

Είναι φανερό πώς ο ρόλος της αγροτικής τάξης δεν μπορεί να είναι ο ίδιος στη μία και στην άλλη περίπτωση. Στην πρώτη, άποτελεί το κυρίαρχο στοιχείο της δημοκρατικής τάξης, ενώ στη δεύτερη μεταβάλλεται στην τάξη των «μέσων», που ξεπερασμένη από το δυναμισμό των αστικών τάξεων, των εμποροβιοτεχνών και των θητών, συνιστά ένα στοιχείο μετριопάθειας στα πλαίσια της δημοκρατικής τά-

ξης.³ Είναι λοιπόν φυσικό, όταν το αγροτικό στοιχείο δεσπόζει στη δημοκρατική τάξη, το περιεχόμενο του κοινωνικού σχεδίου να περιέχει απαιτήσεις αγροτικής ύψης, όπως λ.χ. η άφεση των χρεών, η καθιέρωση μιας πρωτοκλής πολιτικής του κράτους υπέρ των αγροτών, ή ακόμα κι ένας νέος διακανονισμός της ιδιοκτησίας.⁴ Άλλ' όταν άποτελούν άπλως τη μέση τάξη, μ' άλλα λόγια όταν εγκαθίσταται στην πόλη ή ύπεροχη των αστικών τάξεων, το κοινωνικό σχέδιο των δημοκρατικών θά δεχθεί τη σφραγίδα των τελευταίων.

Γ. Οί θήτες της πόλης και του λιμανιού, αλλά και ένα μεγάλο μέρος της εμποροβιοτεχνικής τάξης, που δεν είχε άμεση πρόσβαση στην έγγχη ιδιοκτησία, επιζήτησαν να προστατεύσουν την προσωπική τους ελευθερία, άλλοτε με τους νόμους, άλλοτε με διάφορες πολιτικές συμμαχίες, με τον άγροτικό πληθυσμό και τους τυράννους.⁵ Η συμμαχία τους με τον αγροτικό πληθυσμό είχε φαίνεται καθαρά πολιτικά έλατήρια.⁶ Δεν θέλησαν να υιοθετήσουν, ή τουλάχιστον δεν έγιναν δεκτοί να συμμετάσχουν στο κοινωνικό σχέδιο των αγροτικών μαζών για ισομοιρία. "Όπωςδήποτε ή ισοδιανομή της γης δεν θά μπορούσε να ικανοποιήσει το αίτημα του αστικού προλεταριάτου για «σχόλη», όχι τόσο γιατί ή καλλιεργήσιμη γή ήταν περιορισμένη, όσο γιατί ο αγροτικός τρόπος παραγωγής έρχεται σ' αντίθεση με βασικούς νόμους, που ή συνδρομή τους είναι άπαραίτητη για τη γέννηση και τη διεύρυνση της πολιτικής ελευθερίας στις λαϊκές μάζες.

Βαύτερη μοιάζει να ήταν ή συμμαχία της εμποροβιοτεχνικής τάξης των νεόπλουτων και της θητικής αστικής τάξης. Πολλοί λόγοι συνέτειναν σ' αυτό. Πρώτα-πρώτα ή ανάγκη άμυνας κατά του κοινού έχθρου που της άρνιόταν άκόμα και το δικαίωμα να είναι ενεργό μέλος της πόλης. Παρ' όλον ότι το πρόβλημα της συνθεώρησης του κινήτου και του άκίνητου πλούτου έχασε κάθε πρακτική άξία με την επικράτηση της όλιγαρχικής ιδεολογίας, μιά μερίδα της ευγένειας δεν φαίνεται να παραιτήθηκε, άκόμα και τον IV αιώνα, από την προσπάθεια δουλοποίησης της βιοτεχνικής τουλάχιστον τάξης και του αστικού προλεταριάτου.⁷ Ύστερα, ή συμμαχία διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι ανάμεσα τους δεν εγκαθιδρύθηκε σέ καμιά περίπτωση σχέση εξαρτημένης εργασίας. Το εργατικό προσωπικό στις κάθε λογής ιδιωτικές έπιχειρήσεις, απο-

3. Η μετριопάθεια άναφέρεται στο πολιτικό περιεχόμενο της δημοκρατικής ιδεολογίας και μόνον έμμεσα στο κοινωνικό της περιεχόμενο εξαιτίας της αδυναμίας των «μέσων» να υπαγορεύσουν τά αίτημάτα τους στη δημοκρατική τάξη σαν σύνολο. Βλ. παρακάτω, σελ. 223 έπ., 230 έπ.

4. Άριστοτέλη, *Άθηναίων Πολιτεία*, XI, 3.

5. *Όπ. παρ.*, XIII, 2, 5.

6. *Όπ. παρ.*, VII, 3· XXIV· *Ήσίοδος*, *Έργα και Ήμέρες*, 235 έπ., 263 έπ.

7. Άριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1267B 16-20.

1. Άριστοτέλη, *Άθηναίων Πολιτεία*, XIV, 1.

2. Άριστοτέλη, *Άθηναίων Πολιτεία*, XVI, 2.

τελέστηκε ἀπὸ τὸ ἀπόθεμα τῶν δούλων καὶ ἴσως τῶν μετόικων, ἐνῶ ἡ ἐλευθερὴ θητικὴ τάξη μίσθωνε τὴ χειρωνακτικὴ τῆς κλπ. ἐργασία ἀποκλειστικά στὰ δημόσια ἔργα.¹ Τέλος, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ διαφοροποίηση τῶν πολιτικῶν αἰτημάτων τῆς θητικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν νεοπλοῦτων, ἐπέτρεψε στοὺς τελευταίους ν' ἀναλάβουν ὡς «δημαγωγοί», ἀφ' ἑνὸς τὴ μορφοποίηση καὶ τὸν πολιτικὸ συντονισμό τῶν λαϊκῶν αἰτημάτων, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν ἡγεσία τῆς ταξικῆς πάλης ἐναντία στὴν ὀλιγαρχικὴ τάξη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων.

Ἡ ἀποξένωση αὐτῆ τῶν ἀστικῶν στοιχείων τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ τρόπο ζωῆς, ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικά τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας, κυρίως ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας ἐξασφάλιζε τὴν πρωτοκαθεδρία τῶν ἀστικῶν τάξεων στοὺς κόλπους τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος. Οἱ τελευταῖες δὲν θὰ ἐπιδιώξουν πιά τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τους ἀπὸ τὴν ἀθαιρεσίαν τῆς ἐξουσίας, μέσω τῆς γῆς ἢ μετ' ἐν τῇ ἐγκαθίδρυση ἐνὸς «κράτους δικαίου». Τόσο οἱ νεόπλοιοι, ὅσο καὶ οἱ θῆτες, συγκεντρωμένοι στὴν πόλη, διαθέτουν ἕναν ὑψηλὸ βαθμὸ ἐπικοινωνίας,² πράγμα ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουν τὰ πολιτικὰ ἀγαθὰ καὶ νὰ ἐνδιαφεροῦν γι' αὐτὰ.³ Ἡ ἐλευθερία παύει σιγά-σιγά νὰ εἶναι μόνον ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ, γίνεται πολιτικὴ, μετ' ἐννοια ποὺ θὰ ἀναπτύξουμε παρακάτω. Ἡ ἰδιοκτησία, ἔχοντας πλέον ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία, χάνει τὴν ἀρχικὴ τῆς ἐννοια. Βέβαια οἱ ἀστικὲς μάζες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κυρίαρχο πολιτικὸ στοιχεῖο στὶς σπουδαιότερες πόλεις τοῦ V καὶ κυρίως τοῦ IV αἰῶνα, ἐπιζητοῦν, ὅπως ἀκριβῶς οἱ μικροῖδιοκτητῆς τῆς γῆς, νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν οἰκονομικὴ τους ἀвтоνομία. Ἄλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἡ ἐλευθερία δὲν συνδέεται ἄμεσα μετ' τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, μποροῦν νὰ ἀρκεσθῶν σὲ λιγότερες ὑλικὲς ἀπολαύσεις. Ὑπὸ τὸν ὄρον ὁμῶς ὅτι θὰ ἀπαλλαγοῦν, θὰ ἀπελευθερωθῶν (σχολάζειν), ὅς ἐνα βαθμὸ, ἀπὸ τὴν ἐπίπονη ἐργασία, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀσχοληθοῦν μετ' τὰ κοινά. Γιὰτὶ σύμφωνα μετ' τὸν Πλάτωνα⁴ «τὸ καλὸς σχολάζειν εἶναι ἡ προὔβηση τοῦ καλοῦ ἄρχειν».

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας προκάλεσε, ὅπως ἦταν φυσικὸ, μιὰ θεμελιακὴ μεταβολὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐργασίας. Ἀπὸ «ιδεῶ-

δες» ποὺ ἦταν γιὰ τοὺς μικροκαλλιεργητῆς τῆς γῆς ἐγίνε καταναγκασμὸς, ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀπόλαυση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας. Τὸ σχολάζειν εἶναι πλέον τὸ «ιδεῶδες» τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν. Στὴν πραγματικότητα τὸ «ιδεῶδες» αὐτὸ δὲν ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς θῆτες ἢ τοὺς νεόπλοιοι. Εἶναι μιὰ ἐννοια καθαρὰ ἀριστοκρατικὴ καὶ ὀλιγαρχικὴ, τὴν ὁποία τὸ πλῆθος υἰοθέτησε καὶ δοκίμασε νὰ εἰσαγάγει σὲ πολλὰς δημοκρατούμενες πόλεις. Ἡ μετάβαση αὐτὴ μέσα στὸ χρόνο, ἀπὸ τὸ «ιδεῶδες τῆς ἐργασίας» στὸ «ιδεῶδες τῆςσχόλης», παρουσιάζεται μετ' ἀνάγλυφο τρόπο ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, σ' ἕνα σημεῖο ὅπου προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τοῦ Σόλωνα: «Τότε [τὸν VII καὶ VI αἰῶνα], γράφει, «κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἡσιόδου,⁵ ἡ ἐργασία δὲν ἦταν ντροπὴ καὶ ἡ ἄσκηση μιᾶς ἐργασίας» δὲν ἐπέφερε κοινωνικὴ μείωση. Ἐπιπρόσθετα τὸ ἐμπόριο ἦταν σὲ ἐκτίμησι γιὰτὶ ἐκπολιτίζε τοὺς βάρβαρους, δημιουργοῦσε βασιλικὲς φιλίες καὶ πρόσφερε τὴν ἐμπειρία πολλῶν πραγμάτων.»⁷

Ἐπρεπε λοιπὸν νὰ βρεθεῖ ἕνας τρόπος γιὰ νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ πραγματοποίηση τοῦ «ιδεῶδους τῆςσχόλης». Τὸ πρόβλημα λύθηκε μετ' τὸ θεσμὸ τῆς μισθοφορίας τῶν πολιτῶν ποὺ μετεῖχαν στὰ κοινά.⁸ Δὲν εἶναι γνωστὸ σὲ ποιά ἐκτασι καὶ κάτω ἀπὸ ποῖες ἀκριβῶς προϋποθέσεις ἐφαρμόστηκε ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθός. Τὸ μόνο ποὺ ξέρομε εἶναι ὅτι υἰοθετήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα, στὸ τέλος τοῦ V αἰῶνα.⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης, ποὺ μᾶς παρέχει τὶς σχετικὲς πληροφορίες, ἀφήνει πολλὰ σκοτεινὰ νὰ σημεῖα ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴ τοῦ θεμοῦ.

5. Ἔργα καὶ Ἡμέρες, 311.

6. Δὲν εἶναι κοινωνικὴ μεμτη ἡ διευθυντικὴ ἐργασία τῶν γαιοκτημόνων, τῶν κτηνοτρόφων, τῶν ἰδιοκτητῶν ὀρυχείων, ὀρισμένες μορφῆς τοῦ χροδκόμο ἐμπορίου, ἡ πνευματικὴ ἐργασία, κ.ἀ., οὔτε ἡ ἀπασχόληση μετ' τὴν πολιτικὴ καὶ γενικὰ μετ' τὴ διαχείριση τῶν κοινῶν. Βλ. Ἀριστοτέλη, Πολιτικά, 1278α, 23-25. Aristote, *Cinq oeuvres perdues*. (De la richesse - de la priere - de la noblesse - du plaisir - de l'éducation). Fragments et notices, PUF, 1968. Cicéron, *De officiis* 1. 150-151. Ἀντίθετα, ἡ ὁποιαδήποτε χειρωνακτικὴ ἐργασία ἐπιφέρει κοινωνικὴ κατωτέροτητα σ' αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται στὴν ἀνάγκη νὰ τὴν ἀσχοῦν. Ἄρα λοιπὸν τὸ ιδεῶδες τῆςσχόλης δὲν ὑπονοεῖ τὴν ἀπάξισι γιὰ κάθε ἐργασία, ἀλλὰ γιὰ ἐκεῖνον μόνον τὴν ἐργασία ποὺ περιορίζε τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πολιτικὴ συμμετοχὴ. Συνεπῶς ἡ ἐννοια τῆςσχόλης δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μετ' τὴν «ἀπάθεια» καὶ τὴν ἀεργία, ἀλλὰ μετ' τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ πολιτῆ ἀπὸ βιοποριστικὲς ἀνάγκες, προκειμένου νὰ ἀφοσιωθεῖ στὶς συλλογικὲς ἐκδηλώσεις τῆς πόλης (γιορτῆς, θέατρα, κλπ.) καὶ στὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος καὶ τῆς πολιτικῆς. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὸν τομέα τῆς κοινωνικῆς ἐκτίμησις τῆς χειρωνακτικῆς κυρίως ἐργασίας, τροφοδοτοῦσε τὴ δουλεία, γιὰτὶ ἡ τελευταία ἀποτελεσε τελικὰ τὸ ὑποκατάστατο, τὴ «μηχανή», γιὰ νὰ κινηθεῖ ἡ παραγωγικὴ διαδικασία.

7. Σόλων, II.

8. Ἀριστοτέλη, Πολιτικά, 1293α 4-5, Πλάτωνα, Νόμοι, 763 D. Ἐενοφάντη, Πόροι, Κεφ. IV.

9. Ἀριστοτέλη, Ἀθηναίων Πολιτεία, XLI, 3.

1. Contogiorgis G., *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σ. 89 ἐπ., 98 ἐπ. Αὐτὴ ἡ ἀπουσία σχέσης⁵ ἐξαρτήμενης ἐργασίας στὸν τομέα τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ χωρὶς νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ δουλεία καὶ στὴν ἐλευθερία. Ἡ ἐξάρτηση στὴν ἐργασία ἀπὸ ἕναν ὁποιοδήποτε ἰδιότη θεωρεῖται ὅτι ὑποβιβάζει οὐσιαστικά τὸν ἐλεύθερο στὴν κατάστασι τοῦ δούλου.

2. Ἀριστοτέλη, Πολιτικά, 1276α 25-30.

3. Ὀπ. παρ., 1319α 27-32.

4. Νόμοι, 763 D.

Κατὰ τὴ γνώμη μας, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ γίνεαι δεκτὸ ὅτι ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθοῦς ὑπῆρξε μιὰ λαϊκὴ ἰδέα,¹ στὴν ὁποία μάλιστα οἱ ρήτορες ἀντιτάχθηκαν. Στῆριζομε τὴ θέση μας αὐτὴ σὲ δύο πληροφορίες-ἐπιχειρήματα: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τὸ σύνθημα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μισθοῦ ἐμφανίστηκε τὴ στιγμὴ πού «ὁ λαὸς ἐγίνε κύριος τῶν πάντων»,² τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία τοῦ Ἀριστοτέλη στὴν Ἰθνηαίον Πολιτεία:³ «Ἀρχικά», γράφει, «ἀρνῆθηκα (οἱ ρήτορες) νὰ κάμουν μισθοφόρο τὴν ἐκκλησία: ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ λαὸς δὲν συγκεντρῶνονταν στὴν ἐκκλησία, παρ' ὅλα τὰ τεχνάσματα πού σοφίζονταν κάθε φορὰ οἱ πρυτάνεις γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀπαιτούμενὴ ἀπαρτία καὶ νὰ εἶναι ἐγκυρα τὰ ψηφίσματα καὶ οἱ νόμοι, ὁ Ἀγύρριος χορήγησε πρῶτος ἕναν ὀβολό (σὸς προσερχόμενος πολίτες). Ὑστερα ὁ Ἡρακλείδης ὁ Κλαζομένιος χορήγησε δύο ὀβολούς, καὶ τέλος ὁ Ἀγύρριος τρεῖς ὀβολούς.»

Ὅμως, ἂν ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθὸς εἶναι μιὰ ἀπαίτηση πού ἐντάχθηκε στὸ λαϊκὸ σχέδιο τὴ στιγμὴ τῆς μεγάλης δημοκρατικῆς ἀντεπανάστασης (403 π.Χ.), πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἡ ἀρχὴ τῆς μισθοφορίας ἀντιμετώπισθη μέσα σὲ μιὰ παρόμοια προοπτικὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης σημειῶνι ὅτι λίγα μόλις χρόνια μετὰ τὴ σύσταση τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας (478/7), ὁ Ἀριστείδης συμβούλευσε τοὺς Ἀθηναίους νὰ χρησιμοποιοῦσαν τὶς αὐτοκρατορικὲς προσόδους γιὰ νὰ μπορέσουν τὰ κατώτερα ἀγροτικὰ στρώματα νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ὑπαίθρο καὶ νὰ κατοικήσουν στὴν πόλη, ὥστε νὰ ἐπιδοθοῦν ἀπερίσπαστοι στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν.⁴ Καὶ δὲν ἄργησαν νὰ δώσουν πρᾶγματι στὸ πλῆθος τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσιν εὐχάριστα: στὶς παρμονὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τρέφονταν ἀπὸ τοὺς φόρους, τὰ τέλη καὶ τὶς ἄλλες συνεισφορὲς τῶν συμμάχων, περισσότεροι ἀπὸ εἰκοσι χιλιάδες πολίτες.⁵ Ἐντούτοις πρέπει νὰ σημειωθεῖ

ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ μισθοῦ δὲν εἶχε ἀκόμα ἀποκρυσταλλωθεῖ πλήρως. Παρεχόμενα μὲν σκοπὸ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν σὲ ὑπηρεσίες τῆς αὐτοκρατορίας («γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἡγεμονία»,⁶ ὅπως ὑποστήριξε ὁ Ἀριστείδης), στὸ στρατό, στὶς ἀρχές ἢ στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης.⁷ Μόνον μὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸ μισθὸ καὶ τὸ Θεωρικὸ⁸ πού χορήγησε στὸ πλῆθος ὁ Εὐβουλος, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ μετριοπαθοῦς κόμματος στὰ μέσα τοῦ IV αἰῶνα, γιὰ νὰ τὸ ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν ἱεραυλικὴ «κλίση» πού τοῦ κληροδότησε ἡ αὐτοκρατορικὴ παράδοση καὶ νὰ μπορέσει ἔτσι νὰ ἀνασυγκροτήσει οἰκονομικὰ τὸ κράτος μέσα στὰ ὅρια τοῦ περιορισμένου ζωτικοῦ του χώρου, δλοκληρώθηκε τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας.

Γιὰ νὰ εἰμαστε ἀκριβεῖς, μετὰ τὴ γενικέυση τῆς μισθοφορίας δύσκολα μπορεῖ νὰ γίνεαι λόγος γιὰ ἀυτονομία τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τῆς θητικῆς ἰδεολογίας. Ὅχι γιὰτὶ ἀλλάξε ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς θητικῆς ἀστικῆς τάξης ἢ ὅτι παραιτήθηκε ἀπὸ τὸ αἴτημα γιὰ μιὰ δικαιοτέρα κατανομή τοῦ ἰδιωτικοῦ πλοῦτου: ἀλλὰ γιὰτὶ μετὰ τὴ διεύρυνση τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἐλευθερία τὰ οἰκονομικὰ ἀγαθὰ μεταβλήθηκαν μᾶλλον σὲ πολιτικὲς προσόδους, δηλαδὴ σὲ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ φτωχοὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀπολαύσουν τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία μετὰ τὴν ἐννοια τῆς αὐτοκυβέρνησης.⁹

Δὲν πρέπει ὥστόσο νὰ νομισθεῖ ὅτι ἡ ἀπαίτηση τοῦ μισθοῦ ἢ τοῦ Θεωρικοῦ ἀποτελεῖ μιὰ ἐξ ὀρισμοῦ πηγὴ σύγκρουσης ἀνάμεσα στὶς ἀντίπαλες κοινωνικὲς τάξεις, ὅπως ἀποτέλεσε τὸ αἴτημα τῆς ἰσομοιρίας παλαιότερα. Ἡ χορήγηση καὶ τῶν δύο ἦταν ἀνεκτὴ ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς¹⁰ ἐφ' ὅσον δὲν τοὺς ἐπιβάρυνε συλλογικὰ σὴν τάξη. Μποροῦσε συνεπῶς νὰ ἐξοικονομηθεῖ ἡ ἀναγκαῖα δαπάνη εἴτε ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς αὐτοκρατορίας, εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τοῦ κράτους, εἴτε

τῆς ἡγεμονίας καὶ καταβάτας ἐκ τῶν ἀγρῶν οἰκεῖν ἐν τῷ ἄσπει· τροφὴν γὰρ ἐσοσάμεθα πᾶσι, τοῖς μὲν στρατευομένοις, τοῖς δὲ φρουροῖσι, τοῖς δὲ τὰ κοινὰ πρᾶττοις... Κατέστησαν δὲ καὶ τοῖς πολλοῖς εὐπορίαν τροφῆς, ὥσπερ Ἀριστείδης ἐσηγήσατο. Συνέβαιεν γὰρ ἀπὸ τῶν φόρων καὶ τῶν τελῶν καὶ τῶν συμμάχων πλείους ἡ διευκρινίσις ἀνδράς τρέφεσθαι».

6. Ἀριστοτέλης, Ἰθνηαίον Πολιτεία, XXIV, 1, «εἰθ' οὕτω καταστήσει τὴν ἡγεμονίαν».

7. Ὁπ. παρ., XXIV, 3.

8. Ἡ ἰδέουσα τοῦ «Ταμείου τῶν θεμάτων» ἀποδίδεται στὸν Περικλήν. Ἀρχικὰ χρησίμευε γιὰ τὴ δωρεάν παρακολούθηση τῶν θεατρικῶν παραστάσεων ἀπὸ τοὺς πολίτες. Γρήγορα ὁμοῦ γενικεύθηκε καὶ περιεβαλε ὅλες τὶς συλλογικὲς γιορταστικὲς ἐκδηλώσεις. Βλ. σὲ θέμα αὐτό: G. Contogiorgis, *La crise du pouvoir à Athènes au IV siècle av. J.C.*, Paris, 1973, σελ. 91 ἐπ.

9. Ὁ Σταγίριτης συνδέει ἄμεσα τὴν αὐξηση τῶν ἐξουσιῶν τῶν Λαϊκῶν Συνελεύσεων μετὰ τὴν καθιέρωση τῆς μισθοφορίας. Βλ. Πολιτικά, 1300 α 2-4. «Τοῦτο δὲ συμβαίνει εἰσθεν, ὅταν εὐπορία τις ἢ μισθοὶ τοῖς ἐκκλησιαζούσι· σχολάζοντες γὰρ συλλέγονται τε πολλάκις καὶ ἅπαντα αὐτοὶ κρίνουσιν». Βλ. παρακάτω σελ. 229 ἐπ.

10. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1320α 30 ἐπ.

1. Τὴν ὁποία προκάλεσε ἡ προτοῦσα κρίση πού κατάτρεξε τὴν Ἀθῆνα τὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἡττα τῆς στὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον χρόνιαι. Ἡ ὑπαίθρος εἶχε ἐρημωθεῖ καὶ οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς δὲν ἦταν πιά διαθεσιμὸν νὰ ἐναντιωχθοῦν στὸν ἀγροτικὸν τρόπο ζωῆς. Τὰ δημοσῖα ἔργα πού ἐξασφάλιζαν ἔργασια στὴν πόλη, κοντὰ στὴν ἀγορά, σ' ἕνα σηματικὸ ἀριθμὸν πολιτῶν, σταμάτησαν ἀπὸ καιρὸ. Ὁ πόλεμος πού ἀπασχολοῦσε ἕνα μέρος τοῦ ἀνεργου πληθουςοῦ τέλειωσε ἡ περιόριστικη σηματικά, ἔνω ἕνα πλῆθος κληροῦχων διαγμῆνον ἀπὸ τὶς ἀποικίες, ἐπέστρεψε στὴ Μητρόπολη. Ἐπρεπε νὰ βρεθεῖ ἕνα τρόπος πού νὰ ἐξασφαλίζει σ' ὅλους αὐτοὺς ἕνα ἐλάχιστο διατροφῆς, χωρὶς ὥστόσο νὰ τοὺς στερεῖ τὴν ἀπόλαυση τῆς πολιτικῆς τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸ τὸ λειτουργικὸ ρόλο ἤρθε νὰ παίξει ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθός.

2. Ἀριστοτέλης, Ἰθνηαίον Πολιτεία, XLI, 2.

3. XLI, 3.

4. Ἰθνηαίον Πολιτεία, XXIV, 1, «ἀντιλαμβάνεσθαι τῆς ἡγεμονίας».

5. Ὁπ. παρ., XXIV, 1-3, «Μετὰ δὲ (τῆς σύστασης τῆς Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας) θαρρούσης ἦθ' τῆς πόλεως καὶ χρημάτων ἡθροισμένων πολλῶν, συνεβούλευεν ἀντιλαμβάνεσθαι

ἀκόμα ἀπὸ τὶς ἐπιβαλλόμενες εἰσφορές, τὶς λειτουργίες, τὰ πρόστιμα, καὶ κάποτε ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ἢ τὶς συλλογικὲς δήμευσεις. Ἡ δήμευση εἶναι ἓνα ἐξαιρετικὸ μέτρο ποὺ παίρνεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου σὲ ἐπαναστατικὲς κυρίως περιόδους ἢ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ δικαστήρια (λ.χ. ἀπὸ τὴν Ἡλιαία στὴν Ἀθήνα), σὲ καιρὸ ὁμαλοῦ πολιτικοῦ βίου, καὶ περιλαμβάνει τόσο τὴν ἀκίνητη ὅσο καὶ τὴν κίνητη περιουσία. Συλλογικὴ εἶναι κατὰ κανόνα ἡ δήμευση ποὺ ἐπιβάλλεται ὕστερα ἀπὸ μιὰ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση, προπαντὸς ὅταν ἐρχεται νὰ ὑποκαταστήσει στὶς ἀγροτικὲς λαϊκὲς τάξεις τῶν κλασικῶν χρόνων τὸ αἷτημα τῆς ἰσομοιρίας, ἢ ὅταν χρησιμοποιεῖται σάν ὄπλο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἐξόντωση τῆς ἀντιπάλῃς τάξης.¹ Ἀντίθετα ἡ θητικὴ ἀστικὴ τάξη, ἔχοντας υἰοθετήσῃ τὸ αἷτημα τῆς μισθοφορίας, ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὸ χρηματικὸ κεφάλαιο ἢ ἔστω γιὰ τὴν χρηματικὴ ἀξία τῆς λοιπῆς κίνητης καὶ ἀκίνητης περιουσίας. Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ θήτες δὲν προσφεύγουν στὴ δήμευση γιὰ νὰ ὑποκαταστήσει στὶς ἐκδιωκόμενο τὴν περιουσία του, ὅπως οἱ ἀγροτικὲς μάζες, ἀλλὰ γιὰ νὰ εἰσπράξουν μὲ τὴ μορφή τοῦ μισθοῦ τῆ χρηματικὴ ἀξία τῆς περιουσίας.² Γι'αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ δήμευση τῶν ἀγαθῶν ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα σάν ἀτομικὸ μέτρο³ καὶ γίνεται προσφυγὴ σ' αὐτὴν σὲ περιόδους κρίσης, ὅταν δηλ. τὰ «τακτικά» ἐσοδα τῆς πόλης δὲν ἐπαρκοῦν, εἴτε γιὰτὶ ἐλαττώθηκαν, εἴτε γιὰτὶ αὐξήθηκαν οἱ λαϊκὲς ἀπαιτήσεις. Ἄλλὰ πέραν ἀπὸ τοὺς δημοσιονομικοὺς στόχους, ἡ ἀτομικὴ δήμευση χρησιμοποιοῦντο, προπαντὸς τὸν IV αἰῶνα, καὶ σάν πολιτικὸ ὄπλο ἀπὸ τοὺς ρήτορες, γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση μεμονωμένων πολιτικῶν ἀντιπάλων. Γι' αὐτὸ συνοδεύονταν συχνὰ ἀπὸ τὴν ἐξορία τοῦ πολίτη, ποὺ ὄφιστατο τὴ δήμευση τῆς περιουσίας του.

Ὅπως ὅποτε σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία ἢ σὲ μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση τοῦ IV αἰῶνα, ἡ κατέριση τοῦ μισθοῦ, ὀλικὰ ἢ περιορισμένα, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπαιτητὴ σχεδὸν αὐτονόμη. Δὲν παρουσιάζεται αὐτόνομη στὶς ἀπαιτήσεις τῶν θητικῶν μαζῶν, γιὰτὶ ἀποτελεῖ ἓνα οὐσιώδες στοιχεῖο γιὰ τὴν ὀλοκληρωσὴ τῆς πολιτικῆς του ἐλευθερίας.⁴

1. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XL, 3.

2. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1320α 17 ἐπ.

3. Ὁπ. παρ., 1304β 23-25.

4. Δὲν μποροῦμε νὰ εἰμαστε ἐντελῶς βέβαιοι γιὰ τὴν ἀπῆχησιν ποὺ εἶχε ἡ μισθοφορία, ἰδίως γιὰ τὶς συνεδριάσεις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δήμου στὶς ἄλλες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, δημοκρατικὲς πόλεις τοῦ IV αἰῶνα. Οἱ κλασικὲς πηγὲς ἀφίχονταν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ μισθοδοσία γιὰ τὴν συμμετοχὴ στὶς ἀρχεὲς ἀποτελοῦσε μέτρο γενικοῦ ἀποδοκτοῦ. Ἄλλ. ὁ ἐκκλησιαστικὸς μισθὸς φαίνεται πὼς συνάντησε ἰσχυρὲς ἀντιδράσεις ἀπὸ τὴν ὀλιγαρχικὴν τάξιν. Ὁ Ἀριστοτέλης (*Πολιτικά*, 1304β, 27 ἐπ.) ἀναφέρει τὴν περίπτωση τῆς ἀνατροπῆς τῆς δημοκρατίας στὴ Ρόδο, ἐξαιτίας τῆς καθιέρωσης, αὐθαίρετα εἶναι ἄλληθια, τῆς μισθοφορίας ἀπὸ τοὺς δημαγωγούς. Βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1302β 23-1302β 32-1300α 20 ἐπ., 1318β 10 ἐπ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 565 Α.

II. τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας

A. Εἶδαμε στὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἔχει προσδιοριστικὴ σημασία γιὰ τὴ φύση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὰ πλαίσια τῆς πόλης-κράτους. Ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία ἀποτελεῖ τὸ ἐπικρατέστερο στοιχεῖο στὶς λαϊκὲς ἐπιλογές, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία διαφεύγει ἀπὸ τὶς μάζες. Οἱ κάτοχοι τῆς ἐξουσίας, εἴτε στηρίζονται στὴν ἀποδοχὴ μέρους ἢ τοῦ συνόλου τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἴτε ὄχι, ἀποφασίζουν καὶ δροῦν αὐτόνομη χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται προγενέστερη γνώμη ἢ ἐγκριση τοῦ λαοῦ. Ἀντίθετα, στὸ μέτρο ποὺ ἐπικρατεῖ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία μὲ τὴν πλατεῖα τῆς ἔννοια, ἡ ἰδέα ἐνὸς διακεκριμένου κρατικοῦ μηχανισμοῦ, ποὺ θὰ ἄσκει τὴν κυρίαρχη ἐξουσία του στὰ μέλη τῆς ἐπικράτειας, ἀπορρίπτεται ἀπὸ στερεοτυπικὴ τῆς πολιτικῆς αὐτονομίας ποὺ ὀρεῖται νὰ ἀπολαμβάνει τὸ ἄτομο γιὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερο.

Τὰ ἀγροτικὰ λαϊκὰ στρώματα, ἔχοντας δεθεῖ μὲ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἐπιζήτησαν νὰ θεμελιώσουν τὶς σχέσεις τους μὲ τὴν ἐξουσία πάνω στὶς ἔννοιες τοῦ κράτους δικαίου⁵ (τῆς ἰσονομίας) καὶ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης (τῆς ἰσομοιρίας κλπ.). Ἡ ἰσονομία, δηλ. τὸ αἷτημα γιὰ συνταγματικὴ κατοχύρωση τῆς ἀντικειμενικότητας τοῦ νόμου καὶ τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, ἐμφανίζεται ἀρχικά, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πολυάριθμοι νομοθεσίες τοῦ VII καὶ τοῦ VI αἰῶνα, ὅπως τοῦ Ζάλευκου, τοῦ Χαρώνδα, τῆς Δρήρου, τοῦ Δράκοντα, κ.ἄ., μὲ τὴ μορφή τῆς διεκδίκησης γιὰ καταγραφή τῶν νόμων ποὺ μέχρι τότε ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ περιεχομένου τους ἀνῆκε, ὅπως καὶ ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, στὴν ἐγγύεια.⁶ Τὸ αἷτημα τῆς ἰσονομίας τεκμηριώθηκε συνεπῶς κάτω ἀπὸ συνθήκες ταξικῆς ἀντιπαράταξης τῶν πλουσίων, ποὺ κατεῖχαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν ἐξουσία καὶ τῶν φτωχῶν, ποὺ χωρὶς νὰ μετέχουν στὴν πολιτικὴ διαδικασία ὀφείλαν νὰ δεχθοῦν τὴν ἀπόφαση καὶ νὰ ὑποστοῦν τὸν ἐπιβαλλόμενο ἀπὸ τὴν ἀρχουσα τάξιν καταναγκασμὸ. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἰσονομία δὲν ἦταν στὴ γέννησή της ἀνατρεπτικὸ σύνθημα γιὰ τὴν κρατοῦσα κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τάξιν, δὲν περιεῖχε ὄχι στοιχεῖα ἀμφισβήτησης τῆς ἐξουσίας τῶν εὐ-

5. Ἡ ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου δὲν λαμβάνεται μὲ τὴ στενὴ θετικιστικὴ ἀντίληψη τοῦ παραμονε αἰῶνα. Τὸ αἷτημα τῆς ἰσονομίας ἀπαιτεῖ οἱ ὀνόμες ρυθμίσεις, μὲ βάση τὶς ὁποῖες ἐνεργεῖ ἡ ἐξουσία, νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν περὶ δικαίου ἀντίληψη τῆς κοινωνίας, δηλ. μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο. Βλ. στὸ θέμα αὐτὸ Γ. Κ. Βλάχου, *Κοινωνιολογία τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου*, Παπαζήση, Ἀθήνα, 1976, σελ. 50, σμ. 3. Ἐπίσης Κ. Ι. Δεσποτοπούλου, «Ἡ ἔννοια τοῦ κράτους δικαίου», στὸ *Νομικὸ Βήμα*, Ἰούλιος 1975, σελ. 577 ἐπ., ὅπου ἐπιχειρεῖται ἐπιτυχῶς ἡ θεμελίωση τῆς ἔννοιος τοῦ κράτους δικαίου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

6. Ἡσιόδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέρες*, 207 ἐπ.

γενῶν.¹ Ἀπέβλεπε βασικά στὴν ἐπάνοδο τῆς διαταραχθεῖσης νομιμότητας κι ὄχι στὴν ἐπιβολὴ μιᾶς ἄλλης. Ὁ Ἡσίοδος, ἀλλὰ καὶ οἱ κλασικοὶ συγγραφεῖς ποὺ ἀναφέρονται στὴν προσολάνεια περίοδο, μαρτυροῦν γιὰ τὴ χειροτέρευση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ τῶν συνθηκῶν ἄσκησης τῆς ἐξουσίας σὲ βάρος τῶν ὑποδεστέρων τάξεων, πράγμα ποὺ φανερῶναι πὺς καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς αἰῶνες τῶν κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων ὁ σεβασμὸς τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας ἀποτελοῦσε τὸν πόλο ἀνάπτυξης τῶν διαταξικῶν σχέσεων ἀλλὰ καὶ τὴν προϋπόθεση τῆς πολιτειακῆς νομιμότητος.²

Ὡστόσο ἡ καταγραφή τῶν νόμων καὶ ἡ ἰσότητα ἐνώπιόν τους εἶναι τὸ ἕνα σκέλος τοῦ αἰτήματος τῆς ἰσονομίας ποὺ ἀπὸ μόνο του δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν κατοχύρωση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας τῶν κατωτέρων ἀγροτικῶν στρωμάτων ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ κράτους. Τὰ τελευταῖα ἀξίωσαν παράλληλα τὴ συμμετοχὴ τους στὴ δικαιοδοτικὴ ἐξουσία κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ στὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ὄχι ἀπλῶς τὴν ἀντικειμενικότητα τοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐφαρμογῆς του. Συνεπῶς τὸ αἶτημα γιὰ πολιτικὴ συμμετοχὴ δὲν ἔχει ἀκόμα χαρακτῆρα «ἐπιθυμίας» γιὰ ἀπόλαυση ἐνός πολιτικοῦ ἀγαθοῦ καὶ γιὰ πολιτικὴ αὐτονομία. Ἀποσκοπεῖ ἀπλῶς στὸν ἐλεγχὸ τῆς ἐξουσίας στὸ μέτρο ποὺ θεωρεῖται ἀναγκαῖο γιὰ τὴν πρόληψη τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τῆς ἀδικίας τῶν κρατούντων.

Πρέπει, τέλος, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔλληνη ἐπαρκῶν πηγῶν γιὰ τὸν VII καὶ τὸν VI αἰ. καὶ ἡ συνεπεία τῆς βαθείας καὶ παρατεταμένης κρίσης ἐξέλιξη μὲ ταχὺ ρυθμὸ τῆς λαϊκῆς ἰδεολογίας, κάνουν δύσκολο τὸ χρονικὸ καὶ τοπικὸ ἐντοπισμὸ τῆς διαμόρφωσής της. Ἄλλωστε ἡ βαθεῖα κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ κρίση, ποὺ συντάραξε τὶς ἑλληνικὲς κοινωνίες στοὺς παραπάνω αἰῶνες καὶ οἱ ριζικὲς ἀλλαγές ποὺ προκάλεσαν στὴ ζωὴ τῆς πόλης οἱ οικονομικὲς ἐξελίξεις ποὺ σημειώθηκαν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐμπορικῶν μεταφορῶν καὶ τῆς βιοτεχνίας μετὰ τὸν β' ἑλληνικὸ ἀποικισμὸ (7ος αἰῶνας π.Χ.), ἔπεισαν, ὡς φαίνεται, τοὺς μικροὺς κλιμακτηρῆδες καὶ τοὺς θῆτες τῆς γῆς ὅτι ἡ ἀπλή νομικὴ κατοχύρωση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας δὲν ἐπαρκεῖ ἐφόσον ἡ εὐγένεια ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ τὴν οικονομικὰ κυρίαρχη καὶ πολιτικὰ ἄρχουσα τάξη. Ἡ νομικὴ ἰσότητα γιὰ νὰ εἶναι πραγματικὴ πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπὸ οικονομικὴ ἰσότητα ἢ τουλάχιστον ἀπὸ ἕνα ἐλάχιστο οικονομικῆς αὐτοτέλειας. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, τὸ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς ἐλευθερίας (καὶ ἡ σύνδεσή της μὲ τὴ γῆ) —εἶτε ἐμφανίζεται μὲ τὴ μορφή τῶν οικονομικῶν ἀπαλλαγῶν

(σεισάχθεια τοῦ Σόλωνα) καὶ παροχῶν (πιστωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Πεισίστρατου), εἶτε μὲ τὴ μορφή τῆς ἰσοδιανομῆς τῆς γῆς—εἶναι τελικὰ ἀπότοκο τῆς διαπίστωσης ὅτι ἡ οικονομικὴ ἐξάρτηση ὀδηγεῖ μοιραία στὴν κοινωνικὴ ἐξάρτηση καὶ στὴ δουλεία.

Ἡ ἐπιλογὴ ὁμοῦς ἀνάμεσα στὴ συμβιβαστικὴ λύση καὶ στὴν ἰσομοιρία ἔχει τεράστια πολιτικὴ σημασία. Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ κοινωνικοπολιτικὲς δομὲς παραμένουν βασικά ἀνέπαφες, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ ἀναζητεῖται συνήθως ἕνας νέος πολιτικὸς φορέας ποὺ θὰ ἐπισημοποιήσει τὴ ρῆξη καὶ θὰ ἐπιβάλλει τὸ λαϊκὸ ἐπαναστατικὸ σχέδιο. Ὁ φορέας αὐτὸς εἶναι συνήθως ὁ τύραννος. Εἶναι ὁ μονάρχης τοῦ λαοῦ, ὅπως ὁ βασιλιάς τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ προγενέστερων χρόνων, εἶναι ὁ μονάρχης τῆς κοινωνίας τῶν εὐγενῶν.³ Ὅμως, σ' ἀντίθεση μὲ τὸ βασιλιά, ποὺ ἡ ἰσχὺς του εἶναι ἡ ἴδια ἢ ἰσχύς τῆς εὐγένειας, ὁ τύραννος πέρα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀποδοχὴ φροντίζει συνήθως νὰ ἔχει στὴ διάθεσή του μιὰ σωματοφυλακὴ, μὲ τὴν ὁποία μάλιστα καταλαμβάνει τὴν ἐξουσία. Ἡ αὐτονομοποίησι αὐτῆς τῆς δημόσιας δυνάμεις δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὀδηγήσει σὲ σύγχυση ὅσον ἀφορᾷ τὴ φύση τῆς τυραννικῆς ἐξουσίας τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων καὶ τῆς ἀντιστοιχίας τοῦ τέλους τοῦ V καὶ κυρίως τοῦ IV αἰῶνα. Ἡ μία ἐκφράζει τὶς λαϊκὲς διεκδικήσεις, στηρίζεται στὸ λαό, ποὺ ὅπως ἀεὶ πληροφρεῖ ὁ Πίνδαρος,⁴ εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ «βασιλιάς» τῆς πόλης. Ἡ ἄλλη στηρίζεται στὰ ἐξωπολιτειακὰ στοιχεῖα, στοὺς μισθοφόρους ἢ (καὶ) στοὺς δούλους, περιοίους προπαντός, τὰ ὁποῖα χάρι στὴν προσωπικὴ τους σχέση μὲ τὸν τύραννο ἐλπίζουν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν πολιτεία, ἐπιδίδωξί τὴν ὁποία ἀντιτάσσονται ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις τῶν ἐλευθέρων.

Ἡ στροφή αὐτὴ τῶν τυράνων πρὸς τὶς ἐξωπολιτειακὲς δυνάμεις δὲν ὑπῆρξε τυχαία. Οἱ ἐλεύθερες λαϊκὲς μάζες ποὺ συντάχθηκαν καὶ συνέδραμαν τὴν «τυραννικὴν» ἐπαναστάσειε στοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους, σ' ἀντάλλαγμα τὴν πραγματοποίησι ἀπὸ τὸν τύραννο τῶν κοινωνικῶν τους αἰτημάτων, δὲν φαίνονται πιά διατεθειμένες, ἀπὸ τὸν V αἰῶνα καὶ ὕστερα, νὰ νομιμοποιήσουν τὸ τυραννικὸ σχέδιο. Ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ υἰοθέτηση ἀπ' αὐτὲς τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, κάνει ἀδύνατη κάθε σύμπραξι κι ἀσυμβίβαστι πρὸς τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς λαϊκῆς ἰδεολογίας.

Τὸ γεγονός αὐτὸ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὴν κλασικὴ πολιτικὴ σκέψη ἢ ὁποία παρουσιάζει τὸ «σχέδιο» τῶν τυραννικῶν ἐπαναστάσεων στοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους σὰν μιὰ σύνθεσι μεταξύ δύο σχεδίων μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο: τοῦ λαϊκοῦ καὶ τοῦ τυραν-

3. Ὁ Εὐριπίδης (*Ἰκεΐδες*, 404, 434-445 ἐπ.) συγγεῖ τὸν ἀρχαϊκὸν τύραννον μὲ τὸ βασιλιά. Βλ. ἐπίσης Romilly (J. de), *La classification des constitutions jusqu'à Aristote*, R. ET. GR. LXVII, 1959, σελ. 81-99.

4. *Πυθίαιες* II, 140, μετάφρ. Παναγῆ Λεκατσῆ, Ἀθήνα, 1962, Δίφρος.

1. Ἡσίοδος, *Ἔργα καὶ Ἥμερες*, 207 ἐπ.

2. Γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ στίς ὁμηρικὲς κοινωνίες, βλ. G. Vlachos, *Les sociétés politiques homériques*, Paris, PUF, 1974, σελ. 303 ἐπ., 318 ἐπ., 328 ἐπ.

νικοῦ, τοῦ «θηρίου», ὅπως χαρακτηρίζει ὁ Ἀριστοτέλης τὸν τύραννο, μὲ τὶς ἀπόθμενες ἐπιθυμίες.¹ Οἱ λαϊκὲς μάζες ὑποστηρίζουν τὸν τύραννο γιὰ «να προστατευθοῦν ἀπὸ τοὺς γνωρίμους, ὥστε νὰ μὴν ὑποστοῦν καμία ἀδικία ἐκ μέρους τους».² Ὁ Πλάτων ἐκφράζοντας τὴν ἴδια ἄποψη μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, δίνει ἓνα περιεχόμενο περισσότερο θετικό στὴ λαϊκὴ ὑποστήριξη πρὸς τὴν τυραννία. «Ὁ λαός», γράφει, «περιέβαλε μὲ ἐκτίμηση τοὺς τυράννους... διότι ὑπὸ τὴν ἐνδοξὴ ἡγεσία τους ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῶν πλουσίων καὶ αὐτῶν ποὺ ἡ πόλις ὀνομάζει ἐπιεικεῖς.»³

Ἄλλὰ ποῖος εἶναι ὁ τύραννος καὶ ποιὲς ὑπῆρξαν οἱ εἰδικότερες ἀντικειμενικὲς συνθήκες ποὺ τὸν δόγησαν στὴν ἐξουσία; «Καθὸς τότε», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «οἱ πόλεις δὲν ἦσαν μεγάλαι καὶ ὁ λαὸς ζούσε στὴν ὑπαιθρο, ὅπου οἱ ἐργασίες του τοῦ στερωτοῦσαν τὴν δυνατότητα τοῦ σχολάζειν, οἱ ἀρχηγοὶ του, ἅπασι καὶ γίνονταν ἑολεμικοί, ἐπιδίωκαν συνήθως νὰ γίνουν τύραννοι. Ὅλοι ἐνεργοῦσαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφοῦ κέρδιζαν τὴ λαϊκὴ ἐμπιστοσύνη.» Ὡστόσο σὺν τὸ 1310β 15 ἐπ., τῶν *Πολιτικῶν*, ὁ Ἀριστοτέλης μιλάει γιὰ «ὀρισμένες τυραννίες ποὺ ἐπιβλήθηκαν... ὅταν οἱ πόλεις εἶχαν ἤδη μεγαλώσει», ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα, ποὺ γεννήθηκαν μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων παραγωγικῶν δυνάμεων, πρέπει νὰ ἐπαίξαν ἓνα βασικὸ ρόλο στὴν «τυραννικὴ» ἐπαναστατικὴ διαδικασία.⁴ Τὸ πρόβλημα ὅπως φαίνεται νὰ τίθεται εἶναι πολὺ σπουδαῖο, γιατί ἀποφανόμενοι γιὰ τὴ μὴ ἢ τὴν ἄλλη λύση διαλεγόμενε ἀνάμεσα στὴν ἐκδοχὴ ὅτι οἱ τυραννικὲς ἐπαναστάσεις ἦσαν καθαρὰ ἀγροτικὲς ἀπὸ ἄποψη φορέων καὶ περιεχομένου, ἢ ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ συμμαχία τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν μὲ τὶς νέες κοινωνικὲς δυνάμεις ποὺ γέννησε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῆς ναυτιλίας καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ τῆς βιοτεχνίας. Κατὰ τὴ γνώμη μας ὥστόσο τὸν δίλημμα δὲν εἶναι πραγματικό. Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀναφερόμενος στὶς μικρὲς πόλεις, δὲν ἐννοεῖ τίς μικρὲς «στάσιμες» ἀγροτικὲς κοινωνίες τῆς «προστικτῆς» περιόδου, ὅπως θὰ φαινόταν ἀπὸ πρώτη ἄποψη. Ὁ ὑπαινιγμὸς ἀφορᾷ τὴν κρίσιμη μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία στὴ χρηματικὴ, ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῶν «διακρατικῶν» συναλλαγῶν πολλαπλασίασε τίς εὐκαιρίες συγκρούσεως ἀνάμεσα στὶς πόλεις καὶ κατὰ προέκταση τὴν ἀνάγκη ἀμυντικῆς κάλυψης τῶν «ἐθνικῶν» ἢ καὶ τῶν «ἱμπε-

ριαλιστικῶν» τοὺς συμφερόντων, στὴν ὁποία ἀδυνατοῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ κλειστὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση τῆς εὐγένειας. Ἡ τελευταία ἀναγκάστηκε τότε νὰ προσφύγῃ στὴ συγκρότηση τῶν μεσαιῶν ἀγροτικῶν στρωμάτων σὲ στρατιωτικὰ σώματα, τοὺς ὀπλίτες,⁵ τῆ διοίκηση τῶν ὁποίων ἀνέθετε σὲ «πολεμικοὺς» εὐγενεῖς.

Πρέπει ἄραγε νὰ υποθέσουμε πὼς οἱ εὐγενεῖς αὐτοὶ ἠγήθησαν τῶν λαϊκῶν ἐπαναστάσεων γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν ἀριστοκρατικῶν κοινωνιῶν τῆς ἐποχῆς; Πρὶν καταλήξουμε σὲ μιὰ ἀπάντηση, ἐπιβάλλεται νὰ διερευνήσουμε τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τῆν κοινωνικὴ προέλευση τῶν «τυράνων». Εἶναι ἱστορικὰ βεβαιωμένο ὅτι οἱ ἐπαναστατημένες ἀγροτικὲς μάζες δὲν μπόρεσαν νὰ ἀναδειχθοῦν δικὴ τους ἡγεσία ποὺ θὰ τοὺς ὀδηγοῦσε ἐναντίον τῶν εὐγενῶν. Ἄπὸ ποῦ προήλθε; Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀνεπιφύλακτος ὁπαδὸς τῆς μεσῆς τάξης,⁶ ἀναφέρει ὅτι οἱ μεγαλύτεροι νομοθέτες προήλθαν ἀπὸ αὐτῆν: Ὁ Σόλων,⁷ ὁ Λυκούργος⁸ ποὺ δὲν ἦταν βασιλιάς, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Πλούταρχος, ὁ Χαρώνδας καὶ οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς ἄλλους.⁹ Δὲν γνωρίζουμε ὅμως σχεδὸν τίποτα γιὰ τὴ φύση τῆς περιουσίας τους. Ὁ Πλούταρχος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σόλων ἐμπορεύθηκε γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὰ ἀναγκαῖα χρήματα γιὰ τὰ ταξίδια του. Ἄλλωστε οἱ παραπάνω ἀκολούθησαν μιὰ συμβιβαστικὴ πολιτικὴ ὑπῆρξαν αἰσυνήγτες, δὲν ἔγιναν τύραννοι. Ἡ πληροφορία ἐξ ἄλλου ὅτι τὸ ἐμπόριο καὶ γενικὰ οἱ χρηματικὲς συναλλαγὲς στοὺς ἀρχαίους χρόνους δὲν θεωροῦνταν κοινωνικὰ ἐπιλήψιμες,¹⁰ ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ τάξη τῶν γνωρίμων, ἢ τουλάχιστον ἓνα μέρος τῆς, ἐντάχθηκε σὺν τὸν νέο τρόπο ζωῆς καὶ στὶς νέες δραστηριότητες ποὺ τοὺς χάριζαν συμπληρωματικὴ δύναμη καὶ ἐπιρροή. Ὁ Ἀριστοτέλης γράφει ὅτι ὀρισμένοι βασιλεῖς ἔγιναν τυραννικοί,¹¹ ἐνῶ στὶς ὀλιγαρχικὲς πολιτείες «ἰσχυροὶ ἄνδρες ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν ἐκλογὴ τους σ' ἓνα ἀξίωμα γιὰ νὰ γίνουν τύραννοι».¹² Ὁ Θουκυδίδης, τέλος, περιγράφει ὡς ἐξῆς τὴν ἄνοδο τῆς τυραννίας: «Δυνατωτέρως δὲ γιγνομένης τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χρημάτων τὴν κτῆσιν ἔτι μᾶλλον ἢ πρότερον ποιουμένης, τὰ πολλὰ τυραννίδες ἐν ταῖς πόλεσι καθίσταντο, τῶν προσόδων μειζόνων γιγνομένων, ναυτικὰ τε ἐξηρ-

1. *Πολιτικά*, 1287a 30 ἐπ.

2. Ὁπ. παρ., 1310β 12-14, 1305a 23. Ὡστε ὁ λόγος τῆς λαϊκῆς ἐμπιστοσύνης πρὸς τὸν «τύραννο» ἦταν «ἢ ἀπέχθεια ἢ πρὸς τοὺς πλουσίους» (*Πολιτικά*, 1305a, 18-23).

3. *Πολιτεία*, 562 A.

4. *Πολιτικά*, 1305a 18-23.

5. Γιὰ τὰ κριτήρια καὶ τὴ σημασία τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στὶς μικρὲς καὶ τὶς μεγάλαις πόλεις, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, βλ. G. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σελ. 191 ἐπ.

6. Ἀριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1297β 22-24, 25-28, «ἦσαν δὲ αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι ἐὼς ὁλόγως ὀλιγαρχικαὶ καὶ βασιλικαὶ· οἱ ὀλιγαυθροῦνται γὰρ οὐκ εἶχον πολὺ τὸ μέσον, ὅστ' ὀλίγοι τε ὄντες τὸ πλῆθος καὶ κατὰ τὴν συνάτην μᾶλλον ὑπέμενον τὸ ἀρχεσθαι».

7. *Πολιτικά*, 1295β 40.

8. Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, V, 3. *Solon fragm.*

15 καὶ Πλούταρχου, *Σόλων*, I, 14.

9. *Λυκούργος*, 3. *Σόλων*, 16.

10. Ἀριστοτέλη, *Πολιτικά*, 1296a 20-21.

11. *Σόλων* II.

12. *Πολιτικά*, 1310β 18-19.

13. *Πολιτικά*, 1308a 22-25.

τύτου ή Έλλάς και τής θαλάσσης μάλλον αντίεχοντο¹ ... Τά μὲν οὖν ναυτικά τῶν Ἑλλήνων τοιαῦτα ἦν, τά τε παλαιά καὶ τὰ ὕστερον γεγόμενα. Ἰσχὺν δὲ περιποιήσαντο ὁμῶς οὐκ ἐλαχίστων οἱ προσχόντες αὐτοῖς χρημάτων τε προσόδῳ καὶ ἄλλων ἀρχῆ.»² Πράγμα πὸν σημαίνει πὸς ἡ δύναμις ἀπὸ τῆς ναυτικῆς ἐπιχειρήσεως δὲν μονοπωλήθηκε ἀπὸ μιᾶς μόνο κοινωνικῆς τάξεως. Ὁποσδήποτε θέμα στοὺς «προσχόντας αὐτοῖς χρημάτων», ἀπὸ τῆς νέας οικονομικῆς δραστηριότητος πρέπει νὰ συμπεριληφθεῖ ἕνας ἀριθμὸς ἀνδρῶν κατώτερης κοινωνικῆς προέλευσης. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ καθαυτὴ δὲν ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι εἴτε εὐγενεῖς εἴτε «ταπεινῆς» καταγωγῆς ἦταν οἱ τύραννοι, διέπονταν ἀπὸ τὴν ἴδια «νοοτροπία».³

Λέγοντας συνεπῶς ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι οἱ τυραννίες γεννήθηκαν ὅταν οἱ πόλεις ἦταν ἀκόμα μικρῆς ἀλλὰ καὶ ὕστερα, ὅταν μεγάλωσαν, δὲν ἀντιφάσκει, οὔτε ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ πλαίσια ἐμφάνισής τους, οὔτε ὡς πρὸς τῆς συνθήκες πὸν τῆς προκάλυψαν. Θέλει μάλλον νὰ υπογραμμίσει μιᾶς διαφοροποίηση στοὺς παλιούς συσχετισμούς στο ἐσωτερικὸ τῆς λαϊκῆς τάξεως καὶ προπαντὸς στὴ «στρατολόγηση» τῆς κινήτριας δυνάμεως τῆς.

Στὶς «μεγάλες πόλεις», τὰ θητικά ἀστικά στοιχεία εἶναι περισσότερο ἐνεργὰ στὶς πολιτικῆς διαδικασίες, καὶ ὁ τύραννος, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀρχικὴ κοινωνικὴ του προέλευσις, ὀφείλει, ἄλλ' ἔχει καὶ συμφέρον, νὰ λάβει ὑπόψη του, παράλληλα μὲ τὰ αἰτήματα τῆς ἀγροτικῆς τάξεως, καὶ τὰ δικά τους. Ἄφ' ἑνὸς μὲ τὴν προώθησι τῶν ἐμποροναυτικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων, ἂπ' τῆς ὁποῖας ἀποζοῦν ἄμεσα, ἐργαζόμενοι σ' αὐτές, ἡ ἔμμεσα ἀπὸ τὰ φιλόδοξα δημόσια ἔργα (λ.χ. ναοὺς, ὑδραγωγεία) πὸν πραγματοποιοῦν οἱ τύραννοι στὴν πόλιν μὲ ἔσοδα προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τῆς παραπάνω δραστηριότητος⁴ ἄφ' ἑτέρου δὲ τὴν κατοχύρωσι τῆς ἀτομικῆς τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἐνταξί τους στο πολιτικὸ σύστημα. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι γιὰ μιᾶς ἀκόμα φορὰ πολὺτιμη καὶ συγχρόνως μοναδικὴ πηγή. Περιγράφοντας τὴν κοινωνιολογικὴ σύνθεσι τοῦ λαϊκοῦ κόμματος τῶν Διακριτῶν στὴν Ἀθήνα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου, γράφει: «Προσεκεκόσμηντο δὲ τοῦτους οἱ τε ἀφρημένοι τὰ χρέα διὰ τὴν ἀπορίαν καὶ οἱ τῷ γένει μιᾶς καθαροὶ διὰ τὸν φόβον

σημειῶν δ', ὅτι μετὰ τὴν (τῶν) τυράνων κατάλυσις ἐποίησαν διαψηφισμὸν, ὡς πολλῶν κοινωνούντων τῆς πολιτείας οὐ προσήκον.»⁵

Ὅπως καὶ νᾶξει τὸ πρᾶγμα, θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε πὸς ἡ ἀρχαίκα τυραννία ὑπῆρξε τὸ ἐπαναστατικὸ πολιτικὸ καθεστῶς πὸν ἐξασφάλισε ἡ ἐγγυήθηκε τὴν προσωπικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία τῶν μαζῶν, ἀπὸ τὴν καταθλιπτικὴ καταπίεσι τῆς κοινωνίας τῶν εὐγενῶν,⁶ ἐνῶ συγχρόνως ὑποστήριξε τῆς ναυτικῆς δραστηριότητος, συμβάλλοντας ἀποφασιστικὰ στὴν ἀπελευθέρωσι τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ στὴν περαιτέρω ἀνάπτυσί τους. Συνεπῶς ὁ χαρακτήρισμός τῆς ἀπὸ τοῦ ἄρχαίου συγγραφεῖς ὡς παράνομης δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς οὐσιαστικῆς νομιμοποίησης τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους. Ἡ τυραννία εἶναι παράνομη στο μέτρο πὸν ἔρχεται σ' ἀντίθεσι ἢ καὶ καταργεῖ τῆς παραδοσιακῆς κοινωνικοπολιτικῆς δομῆς τῆς κοινωνίας τῶν εὐγενῶν, στηριγμένη σὲ δυναμικοὺς τρόπους συμπεριφορᾶς.

Β. Ὅμως, ἂν οἱ κοινωνικοτυραννικῆς ἐπαναστάσεις καὶ ἡ μεταρρυθμιστικὴ πολιτικὴ τῶν νομοθετῶν ὀδήγησαν στὴν ἄρσι τοῦ κοινωνικοπολιτικοῦ ἀδιεξόδου, συνέβαλαν συγχρόνως στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου, ἐξ ἴσου κρίσιμου. Ἡ ἐπελθούσα, συνεπεία τῆς πολιτικῆς τους, προσωπικῆ καὶ κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσι πὸν λαοῦ, ἡ ἀστικὴ συγκέντρωσι καὶ ἡ ὀποσδήποτε μεγαλύτερη συμμετοχὴ τῶν στὰ κοινὰ, τέλος ἡ ἐμπειρία τῆς μεταρροπῆς τῆς κοινωνικοτυραννικῆς ἐπαναστάσεως σὲ καθαρά τυραννικὸ καθεστῶς, ὀδήγησαν προοδεντικά στὴ διεύρυνσι τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας καὶ στον ἐμπλουτισμὸ τῆς μαιτήματα πολιτικῆς συμμετοχῆς.

Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία στὶς μάζες, προπαντὸς τῆς ἀστικῆς, στὴ μετατυραννικὴ περίοδο ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτονομίας τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἔχει διπλὸ στόχο: Ἄφ' ἑνὸς τὴν κατοχύρωσι τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, μὲ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐξουσίας, πὸν ὡς τώρα ἀσκιόταν ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες,⁷ καὶ ἄφ' ἑτέρου, τὴν ἱκανοποίηση τῆς πολιτικῆς ἀνάγκης πὸν ἐκφράζεται μὲ τὸν νέου σύνθημα τῆς ἰσηγορίας,⁸ τῆς ἰσότητος τοῦ λόγου, δηλ. τῆς ἰσότητος συμμετοχῆς στὶς πολιτικῆς διαδικασίες, κι ὄχι ὅπως συχνὰ ἐρμη-

1. Θουκυδίδης I, 18.

2. I, 15. Ἐπίσης ὁ Ἡσίοδος θεωρεῖ ὅτι ἡ ναυτιλία ἐπιβάλλεται μόνον ἀπὸ ἀνάγκη, ἐκεῖ πού ἡ γῆ δὲν ἀποδίνει γόνιμο βίος, ἡ ὑπάρχουν μεγάλες κοινωνικῆς ἀνισότητες (Βλ. Ἔργα καὶ Ἠμέρες, 235 ἑπ.).

3. Ὁ ὑπαινιγμὸς τοῦ Ἀριστοτέλη (Πολιτικά, 1286β, 15-16) ὅτι οἱ ἐπιεικεῖς «ἐντιμον... ἐποίησαν τὸν πλοῦτον» θέλει νὰ δεῖξει τῆς θεμελιώδους μεταβολῆς πὸν ἐπέφερε ἡ ἀνάπτυξι τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας στο ἐσωτερικὸ τῆς τάξεως τῶν εὐγενῶν καὶ τὴν προέουσα ὀλιγαρχοποίηση τῆς.

4. G. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σελ. 185 ἑπ.

5. Ἀθηναίων Πολιτεία, XIII, 5. Στοὺς «μὴ καθαροὺς» ἀπὸ ἄπονη πολιτικῶν δικαιομάτων δὲν ἀποκλείεται νὰ περιλαμβάνονται καὶ ἐξωπολιτικά κοινωνικά στοιχεία, ὅπως οἱ μέτοχοι, ὅμως καὶ αὐτοὶ εἶναι προϊόν τῆς ἐμποροναυτικῆς οἰκονομίας.

6. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει σὰν στοιχεῖα τῆς πολιτικῆς τῶν τυράνων: «γυμνακοκρατία τε περὶ τὰς οἰκίας, ἰν' ἐξαγγέλλωσι κατὰ τῶν ἀνδρῶν, καὶ δούλων ἀνεσις διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν οὔτε γὰρ ἐπιβουλεύουσιν οἱ δούλοι καὶ αἱ γυναῖκες τοῖς τυράνοις, εὐμηρονότας τε ἀναγκαῖον εὐνοῦς εἶναι... αἱ τυραννίαι...», Πολιτικά 1313B 33-37.

7. Ἀριστοτέλη, Ἀθηναίων Πολιτεία, XIII, 2.

8. Αἰσχίνης, Κατὰ Τιμόχαρον, 27· Κατὰ Κτυσιφῶντος, 220· Ἀριστοτέλη, Ἀθηναίων Πολιτεία, XLV, 1, 4.

νεύεται, τής ελευθερίας του λόγου με τη σύγχρονη έννοια του όρου.¹

Είναι φανερό λοιπόν ότι ή ιδέα τής δημοκρατικής δικαιοσύνης, δηλαδή ή αριθμητική ισότητα, θεωρείται πλέον από τους δημοκρατικούς, σε σχέση με τις πολιτικές τους επιθυμίες και όχι με τις υλικές, όπως στην προδημοκρατική περίοδο. 'Η σύνθεση τής πολιτικής ελευθερίας και τής αριθμητικής ισότητας απορρέει βασικά από τὸ ἴδιο «ἀξίωμα» πού ὀδήγησε, στη διάρκεια του VII και του VI αἰώνα, τις ἀγροτικές λαϊκές τάξεις νά ταυτίσουν στις ἀντιλήψεις τους τήν ελευθερία με τή γή. Εἶδαμε ὅτι σύμφωνα με τή δημοκρατική ιδεολογία, ὁ ἐλεύθερος ἄνθρωπος πρέπει νά ζεῖ τή ζωή του ὅπως θέλει πρὸς ὄφελός του και ὄχι πρὸς ὄφελος κάποιου ἄλλου.² «Διότι», λένε, «αὐτό είναι τής ελευθερίας ἔργον, ὅπως είναι τοῦ δουλεύοντος νά ζεῖ ἀντίθετα πρὸς τή βούλησή του.» Συνεπώς, τὸ αἴτημα τής πολιτικής ελευθερίας ἀποσκοπεῖ οὐσιαστικά στην *πολιτική αὐτονομία* τοῦ λαοῦ, κατ' ἀντιστοιχία με τήν οικονομική αὐτονομία πού ἐπιδίωξε στους προγενέστερους αἰῶνες. «Ὁ δῆμος», γράφει ὁ Γέρο-Ὀλιγαρχικός, «δέν θέλει τήν πόλη νά διοικεῖται χρηστά,³ ἐνῶαὐτός θάειναι δούλος, ἀλλά νά εἶναι ἐλεύθερος και νά κυβερνᾷ, χωρίς νά τὸν μέλει ή ἔνομηα.»⁴

Προϋπόθεση τής πολιτικής ελευθερίας είναι ή «καθολική ἀρμοδιότητα»⁵ ὄλων τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων, γιά ὅλα τὰ θέματα. Μόνον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντιλήφθηκαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ὅτι μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ή πολιτική ελευθερία πού στηρίζεται στην ισότητα. Θεωρητικά ή ἀντίληψη αὐτή στηρίζεται σε μιὰ φαινομενικά ἀντικειμενική ιδέα: ὅτι οἱ στερήσεις πού θά ὑποστοῦν τὰ μέλη τής πολιτικής κοινωνίας ἐξ αἰτίας τής σπανιότητας τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν, θά πρέπει νά μοιρασθοῦν ἐξ ἴσου ἀνάμεσα σ' ὄλους και κατὰ ἀπρόσωπο τρόπο.⁶ 'Η κλασική πολιτική σκέψη ἀντέκρουσε, ἐν τούτοις, τὸ συλλογισμό αὐτό, με τὸ ἐπιχείρημα ὅτι στην πράξη κάθε πολίτης ἀνήκει σε μιὰ κοινωνική σφαῖρα, στην ὁποία τοποθετεῖται σύμφωνα με τή συμμετοχή του στη διανομή τῶν οικονομικῶν ἀγαθῶν, τήν ἀπασχόλησή του, τὸ βαθμὸ συμμετοχῆς του στην ἀρετή, κλπ. Εἶναι συνεπώς φανερό ὅτι ή συμπεριφορά και οἱ ἐπιθυμίες καθενὸς θά ἐκφραστοῦν με βάση ταξικά κριτήρια. «Κάθε πολίτης λένε», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «πρέπει νά μετέχει

[στη διανομή τῶν ἀγαθῶν] μ' ἓνα ἴσο μερίδιο και ή συνέπεια εἶναι ὅτι στις δημοκρατίες οἱ φτωχοὶ εἶναι ἰσχυρότεροι ἀπ' τοὺς πλούσιους, γιατί εἶναι πολυαριθμότεροι και ή κυρίαρχη ἐξουσία ἀνήκει στη θέληση τής πλειοψηφίας.»⁷ Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ναί μὲν δέν ὑπάρχει κυριαρχία ἐνὸς ἀτόμου ή μιᾶς διακεκριμένης ἐξουσίας πάνω σ' ἓνα ἄλλο ἄτομο ή στο κοινωνικό σύνολο, εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητη ή πολιτική ἡγεμονία τής τάξης τῶν φτωχῶν πάνω στην οικονομικά κυρίαρχη τάξη τῶν πλουσίων. Γι' αὐτὸ και δέν πρόκειται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, γιά μιὰ πολιτική ιδεολογία πού θέλει νά ἐπιβάλλει τήν ισότητα ἀνάμεσα στους πολίτες, ἀλλά γιά μιὰ ταξική ιδεολογία πού ἐπιχειρεῖται νά ἐπιβληθεῖ στους γνῶμους.⁸

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ὁ Σταγίριτης ἐπιφυλάσσει νά παραλληλίσει τή δημοκρατική ιδεολογία με τήν ὀλιγαρχική. Βέβαια σε διάφορα μέρη τῶν *Πολιτικῶν* ἀναγνωρίζει π.χ. ὅτι ή ὀλιγαρχική πολιτεία ἀποκλείει τοὺς φτωχοὺς ἀπὸ τὰ πολιτικά ἀγαθὰ, και μάλιστα με θεσμικά μέτρα, ἐνῶ ή δημοκρατική, ὄχι μόνο δέχεται τοὺς πλουσίους στην πολιτεία της, ἀλλά τις περισσότερες φορὲς τοὺς ἐπιφυλάσσει μιὰ προνομαχική θέση στη διανομή τῶν ἀξιομάτων. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, δέν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο ή δημοκρατική ιδεολογία νά μὴ εἶναι στην πράξη «ταξική», στην περίπτωση πού οἱ κοινωνικοοικονομικὲς ἀνισότητες εἶναι μικρές, ἐνῶ τὸ κόμμα πού ἀσπάζεται τή δημοκρατική ιδεολογία περιλαμβάνει ἓνα μεγάλο μέρος πολιτῶν και προπαντὸς τὰ μεσαία στρώματα.⁹

'Εδῶ πρέπει νά διευκρινισθεῖ ὅτι ή ἀρχή τής πλειοψηφίας πού ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο γιά τή λειτουργία τής δημοκρατίας, δέν καθιερώνει σε καμιά περίπτωση τήν πολιτική κυριαρχία μιᾶς τάξης πού, ἀφοῦ ἐπικρατήσει νόμιμα σε μιὰ δεδομένη στιγμή, προορίζεται νά διατηρήσει τήν ἐξουσία ἐπὶ μακρόν. Γιατί ή ἐφαρμογή τής ἀρχῆς αὐτῆς δέν περιόριζεται στην ἄπλη ἐκλογή τῶν φορέων τής κυβερνητικῆς ἐξουσίας, πού εἶναι ἔκτοτε οἱ μοναζικοὶ ὑπεύθυνοι γιά τή χάραξη τής ἀκολουθητέας πολιτικῆς. Ἀπὸ τή στιγμή ἐκείνη πού ή κυβερνητική ἐξουσία ἔχει συγκροτηθεῖ στις λαϊκὲς συνέλευσεις, ή ἀρχή τής πλειοψηφίας ἔχει σημασία κυρίως γιά τήν ἀπόφαση και σε δεῦτερον μοῖρα γιά τήν ἐκλογή. Ὁ λαὸς καλεῖται νά ἀποφασίσει γιά τήν ἐπίλυση ἐνὸς ὁποιοῦδήποτε ζητήματος και γιά κάθε πρόταση γιά δράση πού θά ὑποβληθεῖ στις λαϊκὲς συνέλευσεις, ή τέλος γιά τήν ἐκλογή ή τήν παύση τῶν διοικητικῶν ὀργάνων τοῦ Κράτους. Ἔτσι ή πλειοψηφία μπορεῖ ν' ἀλλάξει ἀπὸ τή μιὰ στιγμή στην ἄλλη με τήν νιοθέτηση μιᾶς πρότασης πού ὑποστηρίζεται ἀπὸ μιὰ

1. Sinclair (Γ.Α.), *Ἱστορία τής Ἑλληνικῆς Πολιτικῆς Σκέψης*, Ἀθήναι, 1969, σελ. 55.

2. Ἀριστοτέλης, *Μεταφυσικά*, 982b 25.

3. Χρηστή διοίκηση σημαίνει διοίκηση τῶν χρηστών. 4. I, 8.

5. «Πάντας και περί πάντων», Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1298a 10.

6. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1317b 5· 1310a 30 ἐπ.· 1281a 15 ἐπ.· 1291b 37· 1279b 18-19· 1318a 19.

7. *Πολιτικά*, 1317b 7-10· ἐπίσης 1281a 15 ἐπ.· 1291b 37. 1279b 18-19· 1317b 4 ἐπ.

8. *Πολιτικά*, 1318a 24-26.

9. *Πολιτικά*, 1318a 11.

παράταξη—πὸν δὲν ταυτίζεται ἀναγκαῖα μὲ μιὰ τάξη—καὶ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς ἄλλης πὸν εἰσηγείται ἢ ἀντίπαλη παράταξη, πὸν προηγουμένως εἶχε τὴν τύχη νὰ γίνῃ ἀκουστὴ ἢ γνώμη τῆς ἀπὸ τὸ λαὸ, καὶ ὅττω καθεξῆς.

Ὁ Ἰσοκράτης μῆφεται τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, προσάπτοντας στὸ λαὸ ὅτι φέρεται ἀνόητα, ὥστε γιὰ τὰ ἴδια πράγματα, τὴν ἴδια μέρα, δὲν ἔχει τὴν ἴδια γνώμη, ἀλλὰ ὅσα κατηγορεῖ πρὶν μεταβεῖ στὴ συνέλευση τὰ ἐγκρίνει, ὅταν ἔρθει σ' αὐτὴ, καὶ σὲ λίγο, ὅταν ἀποχωρήσει, κατηγορεῖ πάλι τὰ ψηφισθέντα, κλπ.¹

Πάντως οἱ κατηγορίες αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ ἀλλοιώσουν τὴν εἰκόνα πὸν δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ διάρκειση πὸν ἐπέβαλε ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἀνάμεσα στὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἐξουσία. Πρόκειται γιὰ μιὰ σπουδαιότατὴ ἐξέλιξη πὸν εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα ὅτι γιὰ πρῶτὴ φορὰ οἱ φτωχοὶ, χάρη στὴν ἀριθμητικὴ τους ὑπεροχὴ, ἐπέβαλαν τὴν πολιτικὴ τους θέληση στὸς οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ἰσχυροὺς ὀλιγαρχικοὺς.²

Γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἀπόλαυση ἀπ' ὅλους τῆς καθολικῆς ἢ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητος, ἐπιτρέποντας συγχρόνως τὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ συστήματος,³ τὸ δημοκρατικὸ σχέδιο καθιέρωσε ὡς πρὸς τὰ ἀξιώματα τὴν ἀρχὴ «τοῦ ἐν μέρει ἀρχεσθῶ καὶ ἀρχεῖν»,⁴ ἢ, μ' ἄλλα λόγια, τὴν περιόδικη διαδοχὴ ὄλων τῶν πολιτῶν στὶς ἀρχές, πὸν εἶναι οὐσιαστικὰ ἢ ἐφικτὴ ἔκφραση τοῦ δημοκρατικοῦ ἰδεώδους «τοῦ μὴ ἀρχεσθῶ... ὑπὸ μηθενός».⁵

Ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη ἡ «ἰσοδιανομὴ» τῶν ἀξιωμάτων ἐπιτυγχάνεται μὲ ἕνα ἀριθμὸν συγκεκριμένων μέτρων, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἀπαριθμεῖ στὰ *Πολιτικά* του (1317β 17 ἐπ.). Δὲν εἶναι ἡ στιγμὴ νὰ μελετήσουμε ὄλες αὐτὲς «τίς χαρακτηριστικὲς γιὰ τὴ δημοκρατία ἀρχές», ὅπως τὰ ὀνομάζει, παρὰ μόνο στὸ μέτρο πὸν θὰ βοηθήσουν νὰ δοθεῖ μιὰ λύση στὸ πρόβλημα τῆς δημοκρατικῆς μεθοδολογίας γιὰ τὴν πραγμάτωσι τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ὑπὸ στενὴ ἔννοια. Αὐτὲς εἶναι: α) «τὸ κληρωτὰς εἶναι τὰς ἀρχάς», β) ἡ κατάρρησι τοῦ τιμῆματος γιὰ τὴν ἀνοδο στὶς ἀρχές,⁶ γ) ἡ ἀπαγόρευση

ἄσκησης ἀπὸ τὸν ἴδιο πολίτη, τῆς ἴδιας ἀρχῆς, περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορὰ, δ) ἡ μικρὴ διάρκεια τῶν ἀρχῶν, τέλος, ε) αὐτὸ πὸν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀναφέρει ἀλλὰ θεωρεῖ αὐτονόητο, ἢ συλλογικότητα τῶν ἀρχῶν καὶ ἡ μισθοφορία.

Ἡ φαινομενικὴ ὁμως ριζοσπαστικότητα τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας, ὡς πρὸς τὶς ἀρχές, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ οἰκονομικὴ, ἠθικοκοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ κατάσταση τοῦ λαοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ πραγματικὲς ἀπαιτήσεις του νὰ ὑπολείπονται σημαντικὰ ἀπὸ τὴ θεωρία. Σὲ καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω ἀρχές διαπιστώνται κανεῖς ἐξαιρέσεις πὸν ἀνάγουν τὴ δημοκρατικὴ ἰδεολογία στὸ ἐπίπεδο τῶν πραγματικῶν λαϊκῶν ἀπαιτήσεων. Ἡ κληροσφία λ.χ. ἰσχύει γιὰ ὄλες τὶς ἀρχές, ἐκτὸς ἀπ' αὐτὲς «πὸν δὲν ἀπαιτοῦν οὔτε πρακτικὴ ἐμπειρία οὔτε τεχνικὲς γνώσεις». Ἐπίσης ἀπαγορεύεται ἡ ἐκλογὴ σὲ μιὰ ἀρχὴ δύο φορές, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀρχές (ἢ γιὰ τὴν προεδρία τοῦ Θεωρικοῦ).⁷ Τέλος, ἡ ἀρχὴ τῆς ὀλιγοχρονιότητος τῶν ἀρχῶν ὑπόκειται σὲ ἐξαιρέσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξαιρέσεις πὸν ἰσοδυναμοῦν οὐσιαστικὰ μὲ ἰσάριθμες παραιτήσεις τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐλευθερία, ὑπὸ στενὴ ἔννοια,⁸ διαπιστώνουμε ὅτι ἄφορον τὶς ἀρχές πὸν θεωροῦνται ὡς οἱ σπουδαιότερες: τὴ στρατηγία (μὲ διάρκεια ἐνὸς ἔτους) ὡς τὰ μέσα τοῦ IV αἰῶνα, καὶ, ἀπὸ τὸ 354 π.Χ., τὴν προεδρία τοῦ Θεωρικοῦ, πὸν εἶναι καὶ ἡ μακροχρονιότερη: τρία χρόνια μὲ δυνατότητα ἐπανεκλογῆς. Ἐξ αἰτίας τοῦ ἐκλόγιμου καὶ μακροχρόνιου χαρακτήρα τους, οἱ παραπάνω ἀρχές ἀπόκτησαν μεγάλη σημασία στὶς πολιτικὲς διαδικασίες τῆς δημοκρατικῆς πόλης. Στὴν Ἀθῆνα ὁ Περικλῆς διατέλεσε στρατηγὸς δεκαπέντε χρόνια συνεχῆς, καὶ ὁ Φωκίων ἐξελέγη σαράντα πέντε φορές, ἐνὸ ὁ Ἀρχύτας ὁ Ταράντιος ἐπτά. Τὸ ἴδιο ἐπαναλήφθηκε μὲ τὸν πρόεδρο τοῦ Θεωρικοῦ στὴν Ἀθῆνα ἀπὸ τὸν Εὐβουλο καὶ ὕστερα.

Γ. Συνεπῶς ἡ πολιτικὴ ἄποψη τοῦ ἀδιεξόδου πὸν μαρτυρεῖται στὶς δημοκρατικὲς πολιτείες τοῦ IV αἰῶνα, δὲν ὀφείλεται στὴ στέρησι ἀπὸ τοὺς εὐπατρίδεις τῶν ἀξιωμάτων πὸν παραδοσιακὰ τοὺς ἀνήκαν. Κατὰ τὴν γνώμη μας ἡ αἰτία τοῦ ἀδιεξόδου βρίσκεται ἀλλοῦ. Ἰσόμεν ὅτι γιὰ τὶς, νεοπλουτικὴ καὶ θητικὴ, τάξεις πὸν κυριαρχοῦν στὶς οἰκονομικὰ προηγμένους πόλεις τοῦ IV αἰῶνα—καὶ στὶς λαϊκὲς συνελύσεις τῆς δημοκρατίας⁹—τὰ πολιτικὰ ἀγαθὰ

1. Ἰσοκράτης, *Περὶ Εἰρήνης*, 52. Βλ. καὶ Θουκυδίδης, III, 36' VI, 14. Ὁ Ἀριστοφάνης παραμοιάζει τὰ διατάγματα τῆς Ἐκκλησίας μὲ μεθυσμένον ἄνθρωπο, βλ. *Ἐκκλησιαζουσαι*, 137-139.

2. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1318α 14-22.

3. Ὀπ. παρ., 1302β 20 ἐπ.

4. Ὀπ. παρ., 1317β 2-3, 14-38.

5. Ὀπ. παρ., 1317β 15.

6. Ἡ συμμετοχὴ ὄλων τῶν ἐλευθέρων στὶς ἀρχές, προϋποθέτει τὴν κατάρρησι τοῦ τιμῆματος. Ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία ἀρνεῖται τὴν ἐφαρμογὴ ὁποιασδήποτε ἀρχῆς στρηγμένης στὸ γένος ἢ στὸν πλοῦτο πὸν θὰ ἀποσκοποῦσε στὴ νομιμοποίηση τῆς πολιτικῆς ὑπεροχῆς τῶν γνησίων. Βλ. Πλάτων, *Πολιτεία*, 556 C-D' 560 E' 562 C-E' Ἰσοκράτης, *Ἀεροπαγινώδης*, 21 ἐπ. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1301α 30-43' 1301β 1-5' 1307α 19-24.

7. Ὁποσδήποτε, τὰ κατώτερα κοινωνικὰ στρώματα διεκδικοῦσαν τὴν συμμετοχὴ τους σ' ἕνα μέρος ἀπὸ τὶς ἀρχές. Ἰδιὸς τὸν IV αἰῶνα, τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κατώτερα ἀξιώματα θὰ καταληφθοῦν ἀπὸ τὰ θητικὰ καὶ μεσαία στρώματα τῆς πόλης καὶ τῆς υπαῖθρου. Βλ. G. Contogiorgis, *La crise du pouvoir à Athènes au IV siècle av. J. C.*, Paris, 1973, σελ. 53 ἐπ.

8. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXVIII, 1' Θουκυδίδης, II, 37, 1.

9. Ζενοφώντας, *Ἀπομνημονεύματα*, III, 7, 6' Ἀριστοφάνης, *Ἐκκλησιαζουσαι*, 289-310' *Σφήκες*, 300-311' Ἀριστοτέλης,

έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία από όσο για τὰ ἀγροτικά στρώματα τῆς δημοκρατικῆς τάξης. Συνεπῶς καί ἡ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητα, πού τελικά εἶναι ἡ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητα τῶν λαϊκῶν συνελεύσεων, δὲν ἔχει γιὰ τοὺς μὲν καί τοὺς δὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο. Τὰ ἀγροτικά λαϊκὰ στρώματα, διασκορπισμένα στὴν ὑπαιθρο, δὲν διαθέτουν, ὅπως εἶδαμε, τίς κατάλληλες ἐπικοινωνιακές κλπ. συνθήκες, οὔτε ἐπαρκῆ ἐλεύθερο χρόνο γιὰ νὰ διαμορφώσουν μιὰ πιὸ προχωρημένη ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, πού θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀπειληθῆ τὴν πολιτικὴ ὑπεροχὴ τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων.¹ Ἄρκοῦνται σ' ἓνα ἐλάχιστο τῆς «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητας, τόσο πού νὰ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ αἰσθανθοῦν πολιτικὰ αὐτόνομα καὶ μὴ μειώνονται σὲ τίποτα σὰν μέλη τῆς συγκεκριμένης πολιτικῆς κοινωνίας.²

Τὸ ἐλάχιστο αὐτὸ περιλαμβάνει τὴν κυριαρχία στὶς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, καί στὰ δικαστήρια.³ Ὅμως ἡ κυριαρχία στὶς λαϊκὲς συνελεύσεις (καί στὰ δικαστήρια) δὲν πρέπει νὰ συγγέεται μὲ τὸ αἴτημα τῆς καθολικῆς ἢ «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητας πού συναντήσαμε στὴν ἐξέταση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν πολιτικοῦ περιεχομένου τῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας. Τὰ κατώτερα ἀγροτικά στρώματα ἀρκοῦνται νὰ ἔχουν τὸν τελευταῖο λόγο πάνω στὰ σπουδαιότερα ζητήματα τοῦ κράτους, ἀφῆνοντας στοὺς ἀρχόντες ἓνα μεγάλο περιθώριο πρωτοβουλίας. Ὡστε, μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ μὲ βεβαιότητα ὅτι τὸ πολιτικὸ περιεχόμενο τῆς ιδεολογίας τῶν ἀγροτικῶν λαϊκῶν στρωμάτων δὲν ἔθεσε σπουδαία προβλήματα στοὺς εὐπατρίδες, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ V καὶ τοῦ IV αἰώνα. Στὶς ἀγροτικὲς δημοκρατίες «οἱ ἀρχεὲς ἀσκούνται πάντα ἀπὸ τοὺς βελτίους», γράφει ὁ Ἀριστοτέλης, «μὲ τὴ συνείδηση τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τὰ ὅποια δὲν φθοῦν τοὺς ἐπιεικέας.»⁴

Ἄλλ' ὁ Σταγίριτης πάει ἀκόμα μακρύτερα. Ὑποστηρίζει ὅτι στὶς μέρες του οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοί, «πομπόμενοι τὶς ὀλιγαρχίαις ἀρκεῖ νὰ μὴν ἐμποδίζονται στὴν ἐργασία τους καί νὰ μὴν στεροῦνται τὰ ὑπάρχοντά τους.»⁵ Ὁ ὑπανιγμός αὐτὸς εἶναι σύμφωνος μὲ ὅ,τι εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας στοὺς λαϊκοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμούς. Ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς εὐπατρίδες, οἱ ὅποιοι, ἂν ἐξαιρέσουμε μερικὰ τὴν περίοδο τῆς ἡρωϊκῆς βασιλείας, ταύτιζαν πάντοτε τὴν ἐλευθερία μὲ τὴ διαδοχὴ στὴν ἀπόλαυση τῶν τιμῶν

καί τὴν αὐτοκυβέρνηση, ἡ ἀγροτικὴ λαϊκὴ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἐλλείπει ἀρκετὰ προσδόν, ἐξελίχθηκε ἀργά. Ἀκόμα καὶ τὸν IV αἰώνα, οἱ κοινο-νικοοικονομικοὶ ὄροι καί οἱ ἐπικοινωνιακὲς συνθήκες, μὴ ἔχοντας οὐσιαστικὰ ἐξελιχθεῖ, δὲν μπόρεσαν νὰ παρακολουθήσουν τὰ πολιτικὰ αἰτήματα τῶν θητικῶν στρωμάτων τῆς πόλης καί τῶν λιμηνίων. Γι' αὐτὸ, ὅπως συνειραίνει ὁ Ἀριστοτέλης, «καί τὰς ἀρχαίας τυραννίδας ὑπέμεινον καί τὰς ὀλιγαρχίας ὑπομένουσιν ...»⁶ στὴν ἐποχὴ του.

Ἀντίθετα, ἡ θητικὴ ἀστικὴ τάξη προχώρησε πολὺ μακριὰ τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ἔτσι πού νὰ γίνεῖ κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀριστοφάνη «δεσπότης», «οἰκία ἢ πόλις ... θεράποντες οἱ στρατηγοί».⁷ Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἀποδίδει πολὺ παραστατικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς «περὶ πάντων» ἀρμοδιότητας τῶν λαϊκῶν συνελεύσεων, ὅπως διατυπώθηκε στὶς ριζοσπαστικὲς δημοκρατικὲς πολιτείες τοῦ IV αἰώνα. Σ' αὐτὲς ὁ λαὸς ἐκκλησιάζεται «γιὰ νὰ βουλευθεῖ γιὰ ὅποιονδήποτε πρόβλημα καὶ δὲν ἀρνεῖ στοὺς ἀρχόντες καμιά ἐξουσία ἀπόφασης, ἀλλὰ μόνο τὴν προπαρασκευη τῶν ἀποφάσεων τοῦ λαοῦ».⁸

Ὡστόσο ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη τῆς δημοκρατικῆς ιδεολογίας πρὸς τὴν οὐσιαστικὴ ἀπογύμνωση τῶν ἀρχῶν ἀπὸ ἀποφασιστικὲς ἐξουσίες, θὰ μπορούσε νὰ μὴ διαταράξει τὴν εὐθραυστὴ «ἰσορροπία» μὲ τοὺς εὐπατρίδες, ἂν ἡ «εἰσηγητικὴ» ἐξουσία τῶν ρητόρων καί ἡ ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων παρέμενε σ' αὐτοὺς. Ποιὰ ὑπῆρξε ἡ θέση τοῦ δήμου στὸ σημεῖο αὐτό; Εἶδαμε ὅτι σύμφωνα μὲ τὴ βασικὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσηγορίας, ὅποιοσδήποτε πολίτης μπορεῖ νὰ πάρει τὸ λόγο καὶ νὰ ἐκθέσει τίς ἀπόψεις του στὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου, πού τελικά

6. Πολιτικά 1318β 17 ἐπ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὴν πολιτικὴ ιδεολογία τῶν ἀγροτικῶν λαϊκῶν στρωμάτων ὀφείλεται περισσότερο στὴ γενικότερη ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, παρά στὶς τοπικὲς οἰκονομικὲς κλπ. συνθήκες. Ἀνάμεσα στὶς δημοκρατίες (ὅπως καί στὶς ὀλιγαρχίες) τάξεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀναπτύχθηκε ἓνα σύστημα στενῆς ἰδεολογικῆς ἀλληλεγγύης, πού διευκολύνθηκε ἀπὸ τὸ διπολικὸ διεθνὲς σύστημα κυριαρχίας τῆς ἐποχῆς. Ἡ Ἀθῆνα (καὶ ἡ Σπάρτη μὲ τὶς ὀλιγαρχίες) ἦταν ὁ ρυθμιστὴς καὶ ὁ κύριος ἐπικρατοῦς τῆς ἰδεολογικῆς αὐτῆς ἀλληλεγγύης τὴν ὁποία, οἱ «τοπικὲς» δημοκρατικὲς τάξεις ἀποδέχτηκαν μὲ ἀντάλλαγμα τὴν εἰσαγωγὴ συμπληρωματικῆς ἀσφάλειας γιὰ τὴ σταθερότητα τοῦ καθεστώτος. Μὲ τίς συνθήκες αὐτὲς τὸ πολιτεῖα «εἰσάγονταν», δὲν ἐγκαθιδρύονταν μὲ βάση τίς κοινωνικοοικονομικὲς τοπικὲς συνθήκες. Βλ. G. Contogiorgis, *La théorie des révolutions chez Aristote*, Paris, 1975, σελ. 298 ἐπ.

7. Ἰσπεῖς, Ὑπόθ. I, 6.

8. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1298α 28-32· 1300α 3 ἐπ.· 1317β 25 ἐπ. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα μιλάει καὶ ὁ Ξενοφῶν στὰ Ἀπομνημονεύματά του (II, 1, 9): «Ὁ λαὸς θέλει νὰ μεταχειρίζεται τοὺς ἀρχόντες του, ὅπως ἐγὼ τοὺς δούλους μου. Ὅπως ἐγὼ θέλω οἱ δούλοι μου νὰ μοῦ ἐτοιμάζουν ὄλα δια ἐγὼ ἀνάγκη καὶ μὲ ἀφθονία, χωρὶς ὅμως νὰ ἀγγίζω τίποτα οἱ ἴδιοι, τὸ ἴδιο καὶ ὁ λαὸς θέλει οἱ ἀρχόντες του νὰ τοῦ προμηθεύουν ὄλα τὰ ἀγαθὰ πού εἶναι δυνατόν, χωρὶς οἱ ἴδιοι νὰ ἀπολαμβάνουν κανένα».

Πολιτικά, 1291β 17-20· 1303β 12-13· 1304α 24-27· 1319α 29-41.

1. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1292β 25 ἐπ.· 1319α 29.

2. Ὁπ. παρ., 1319α 3 ἐπ. «μηδὲν ἔλαττομμεν τοῦ πλή-θους».

3. Ἀριστοτέλης, Πολιτικά, 1298α 25 ἐπ.· 1318β 22 ἐπ.

4. «τοῦ δήμου βουλευόμενος», Πολιτικά, 1318β 33-34.

5. Πολιτικά, 1318β 18-20.

θὰ ἀποφασίσει γιὰ τὴν προσφορότερη λύση.¹ Στὴν πράξη ὁμως, ἀκόμα καὶ στὶς ριζοσπαστικὲς δημοκρατίες, τὸ βῆμα μονοπωλεῖται ἀπὸ τοὺς πῶδε ἱκανοὺς ἢ τοὺς πῶδε φιλόδοξοις πολίτες. Γιατὶ ἡ Συνέλευση τοῦ λαοῦ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀνίκανη νὰ βουλευθεῖ μόνη σὰν πλῆθος καὶ ἀναζητεῖ τὸν ἐκφραστὴ τῆς, τὸν προστάτη τῆς, ὁ ὁποῖος θὰ δώσει μορφή καὶ συνέχεια στὶς ἐπιθυμίες τῆς.²

Ποῖος ὁμως θὰ γίνῃ ὁ «προστάτης» τοῦ δήμου, ποὺ θὰ μορφοποιήσῃ τὰ αἰτήματά του; Ἀσφαλῶς ὄχι πᾶσι οἱ εὐπατρίδες, γιατί οἱ ἐπιθυμίες τους ἀντιτίθενται ριζικὰ στὴν τελευταίου τύπου δημοκρατία. Ὁ Γερο-ὀλιγαρχικὸς ἐκφραστὴς παραστατικὰ τοὺς λόγους τῆς δυσπιστίας τοῦ θητικῆ λαοῦ πρὸς τοὺς εὐπατρίδες. «Ἄν οἱ χρηστοὶ «ἐλέγον καὶ ἐβουλεύοντο», γράφει, θὰ ἐπιφύλασσαν τὰ ἀγαθὰ γιὰ τὴν τάξη τους, ὄχι ὁμως καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ. Ἐνῶ ὅταν κατέχῃ τὴν «εἰσηγητικὴν» ἐξουσία, ὁ «πονηρὸς» ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὶς λύσεις ποὺ ὀφελοῦν αὐτὸν καὶ τοὺς ὁμοίους του.³ Μὲ παρόμοιο τρόπο ἐκφράζεται καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μόνον ἀντὶ τοῦ «πονηροῦ» συναντᾷμε τὸν «δημαγωγόν». Τὰ πρόσωπα ὁμως δὲν ἀλλάζουν. Κατ' αὐτὸν οἱ ἡγέτες ποὺ θὰ ὀδηγήσουν τὸ λαὸ κατὰ τῆς ἐξουσίας τῶν «βελτιστῶν» θὰ προέλθουν ἀπὸ τοὺς κόλπους τῶν νεοπλουτῶν. Συνεπῶς ἂν ἡ ἐπιβίωση τῆς «οἰοικητικῆς» ἐξουσίας (ἀρχόντων), καὶ μάλιστα ἡ συγκέντρωση ἐνὸς μέρους τῆς ἐπιρροῆς τῆς στὴν «εἰσηγητικὴν» ἐξουσία, δείχνει τὰ ὄρια μέσα στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ κινηθοῦν οἱ πολιτικὲς ἐπιθυμίες τῆς θητικῆς ἀστικής τάξης, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ ἴδιο πράγμα θὰ συμβεῖ μὲ τὸ ἐμποροβιοτεχνικὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα τῆς δημοκρατικῆς τάξης. Οἱ ἀρχαῖες πηγὲς ἀναφέρονται στοὺς νεόπλουτους ἢ τοὺς δημαγωγοὺς ἢ τοὺς πονηροὺς, ἀδιάκριτα,⁴ γιὰ νὰ προσδιορίσουν τὴν κοινωνικὴ προέλευση καὶ προπαντὸς τὴν επαγγελματικὴ ἀπασχόληση αὐτῶν ποὺ κατέχουν στὴν πράξη τὴν «εἰσηγητικὴν ἐξουσία». Ἡ ἀποστέρηση ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς οὐσιαστικῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς «ὀφείλεται», σύμφωνα μὲ τὸν

Ἀριστοτέλη, «στὴ δρᾶση τῶν δημαγωγῶν: στὶς δημοκρατικὲς πολιτεῖες ποὺ κυβερνῶνται σύμφωνα μὲ τοὺς (πάτριους) νόμους. Παρατηροῦμε ὅτι δὲν ἐμφανίζονται δημαγωγοί, ἀλλ' εἶναι οἱ «βελτιστοὶ» ποὺ κατέχουν τὶς πρῶτες θέσεις. Ἀντίθετα, ἐκεῖ ὅπου ἡ κυρίαρχη ἐξουσία δὲν ἀνήκει στοὺς (πάτριους) νόμους,⁵ ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στοὺς δημαγωγούς. Γιατὶ ὁ λαὸς γίνεται μόναρχος, ἕνα σῶμα παρ' ὅλον ὅτι εἶναι συνθεθειμένον ἀπὸ ἕνα πλῆθος». ⁶ Συμβαίνει τότε στὴν πράξη οἱ δημαγωγοὶ «νὰ γίνονται σπουδαῖοι λόγῳ τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ ἐπὶ ἀπάντων» καὶ τῆς δικῆς τους, στὴ γνώμη τοῦ πλῆθους, γιατί ἡ μάζα ἀπακούει σ' αὐτούς». ⁸

Ὡστόσο ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ὀδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διαδικασία γιὰ τὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων στὶς λαϊκὲς συνέλευσεις στηρίζεται σὲ μιὰ καθαρὰ ἀντιλογικὴ ἢ ἀκόμα καὶ ἀρνησικυριακὴ σχέση τοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς ρήτορες. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ μιὰ διαλεκτικὴ πολιτικὴ διαδικασία ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὴν ψηφοφορία, ποὺ γίνεται μεροστὰ στὸ πλῆθος, καὶ στὴν ὁποία μετέχουν πέρα ἀπὸ τοὺς γνωστούς ρήτορες καὶ ἄλλοι πολίτες, ἀνάλογα μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς συζητουμένης ὑπόθεσης. ⁹ Ὡποσῶδηποτε ὁ λαὸς δὲν ὑπυκούει «ἄνευ ὄρων» στοὺς φορεῖς τῆς «εἰσηγητικῆς ἐξουσίας». Ὅπως σωστὰ παρατήρησε ὁ Γερο-ὀλιγαρχικὸς καὶ διατίπως παραστατικὰ ὁ Διόδορος, ¹⁰ «οὐ γὰρ ὁ λέγων κύριος τοῦ πλῆθους, ἀλλ' ὁ δῆμος ἐθίζει τὸν ρήτορα τὰ βέλτιστα λέγειν χρηστά βουλόμενος». Μιὰ παραπλήσια ἀποψη ἐκφράζει καὶ ὁ Πλάτωνας, ¹¹ λέγοντας ὅτι τὸ πλῆθος «περὶ τὰ βήματα προσίξον βομβεῖ τε καὶ οὐκ ἀνέχεται τοῦ ἄλλα λέγοντος». Ὁ Δημοσθένης, τοποθετώντας τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ ρήτορα καὶ τῆς Συνέλευσης τοῦ λαοῦ στὶς σωστὲς του βάσεις, λέει: «Ὅταν σᾶς μιλῶ... ἐγὼ ἢ ὁποιοσῶποτε ἄλλος, ἀπὸ σᾶς τοὺς ἴδιους (τὸν συνηγμένον λαὸν) νὰ ζητᾶτε τὰ ἔργα. Ἀπὸ τῶ ρήτορα μὴ ζητᾶτε παρὰ νὰ σᾶς δώσει τὴν ὅσο τὸ δυνατόν καλύτερη γνώμη». ¹² Ἄλλ' ἡ αὐξημένη ἐπιρροὴ τῶν ρητόρων στὴ δημοκρατικὴ πολιτεία δὲν τοῦς πρότρυνε νὰ προσανατολίσουν, ἐπίσης, τὶς πολιτικὲς τους ἐπιθυμίες πρὸς τὰ θεσμοθετημένα ἀξιώματα. Ἐν ἐπιδιώκουν παρὰ τὶς «ἄσημες» ἀρχές, ποὺ ἔχουν ὁμως ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἄσκηση τῆς «εἰσηγητικῆς ἐξουσίας», ὅπως λ.χ. ἡ ἀρχὴ τοῦ βουλευτῆ, κλπ. Τὰ μεγάλα παραδοσιακὰ ἀξιώματα, ὅπως τὸ στρατηγοῦ, τοὺς ἀφήνουν ἀδιά-

1. Αἰσχίνης, *Κατὰ Τιμάχορον* 27· *Κατὰ Κτησιφάντος* 220· Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XLV, 1, 4· LXVII, 1-2, 3· Θουκυδίδη, II, 37, 1.

2. Ἀριστοτέλη, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXVIII, 1, 2· *Πολιτικά* 1292a 28-31· Πλάτωνα, *Πολιτεία* 564 D· 565 E· *Ψευδο-Ξενοφῶν*, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, I, 6, 8.

3. I, 6.

4. *Πολιτικά*, 1318b 34.

5. Ὁ ὄρος «νεόπλουτος» εἶναι καθοριστικὸς τῆς προέλευσης τοῦ πλοῦτου ἀπὸ τὶς βιοτεχνικὲς καὶ τὶς ἐμποροναυτικὲς δραστηριότητες (μὲ τὴν ἔννοια ποὺ τὶς προσδιορίζουμε ἄλλοι). Ἀντίθετα ὁ «ἀρχαιοπλουτος» ἔλκει τὴν οἰκονομικὴ του εὐμῆρεια ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ μεγάλη ἐργασία ἰδιοκτησία.

6. Ὁ νεόπλουτος, κύριος ὁ βιοτέχνης, καὶ ὁ θήτης χαρακτηρίζονται ὡς πονηροὶ καὶ ἀεστοί, ἀνεπίδοτοι ἐνάτερον βίου, ἔδεικταις τῆς επαγγελματικῆς τους ἐνασχόλησης. Τέλος, ὁ νεοπλουτικὸς καταγωγῆς πολιτικὸς ἡγέτης ὀνομάζεται δημαγωγὸς μὲ τὴν κακὴ ἔννοια τῆς λέξης.

6. Πλάτωνα, *Νόμοι*, 714 A.

7. *Πολιτικά*, 1292a 7-13.

8. Ὁπ. παρ., 1292a, 25-28· Πλάτωνα, *Πολιτεία*, 564 D. Δημοσθένη, I' *Ὀλυνθιακός*, 30-31· *Κατὰ Ἀριστοκράτη*, 206-209.

9. Θουκυδίδη, III, 38 ἐπ.

10. XIII, 31, 2. Βλ. ἐπίσης Θουκυδίδη, II, 65, 68.

11. *Πολιτεία*, 564 D. Βλ. καὶ Δημοσθένη, I' *Ὀλυνθιακός*, 30-31· *Κατὰ Ἀριστοκράτη*, 206-209.

12. *Περὶ τῶν ἐν Χερσονήσῳ*, 75.

φοροῦ, γιατί τοὺς ἀπομονώνουν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου. Πράγματι τὸν IV αἰώνα σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, ἡ ἄρνηση τοῦ λαοῦ νὰ στρατευθεῖ¹ καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς ἀσφάλειας τοῦ κράτους σὲ μισθοφορικὸ στρατό,² συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἀπώλεια ἀπὸ τοὺς εὐπατριῆδες τῆς ἐπιρροῆς τους πάνω στὴν πόλη³ καὶ στὴν ἀνάδειξη σὲ δεξιόχρηστο «ἀρχὴ» τῆς ρητορικῆς, ποὺ μέχρι τότε ταυτιζόταν μὲ τὰ παραδοσιακὰ ἀξιώματα, κυρίως τοῦ στρατηγοῦ.⁴ Ἄλλ' ἢ πολιτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ στρατηγοῦ δὲν εἶναι αὐτονόητη. Πηγάζει ἀπὸ τὸ ρόλο του σὰν στρατιωτικὸ ἡγέτη τῶν στρατευμένων πολιτῶν, καὶ σὰν ρήτορα στὶς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ. Ἐναγκασμένοι νὰ ἀπουσιάζει συχνὰ στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, ἐπὶ κεφαλῆς μισθοφορικῶν στρατευμάτων, ἐπέτρεψε στοὺς ρήτορες νὰ ἀποκαταστήσουν σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ λαό⁵ καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ μονοπωλήσουν τὴν εὐνοία του. Ὁ Ἀριστοτέλης τοὺς προσάπτει ὅτι καταθύνουν «τὶς κατηγορίες τους κατὰ τὸν ἀρχόντων» ἐνώπιον τοῦ λαοῦ, «ἰσχυρίζομενοι ὅτι ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸ λαὸ νὰ ἀποφασίσει» γιὰ τὰ πράγματα τῆς πόλης, γνωρίζοντας ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ συγκέντρωση κυρίαρχης ἐξουσίας στὸ λαό, τόσο σημαντικότερη θὰ εἶναι καὶ ἡ δικὴ τους δύναμη καὶ ἐπιρροή. Ἄλλὰ ἢ πολιτικὴ αὕτη «ἰσοδυναμεῖ γιὰ τοὺς ἄρχοντες μὲ πλήρη ἀπογύμνωση ἀπὸ κάθε ἐξουσία» καὶ γιὰ τὶς ἀρχὲς μὲ τὴν οὐσιαστικὴ κατάλυσίν τους.⁷

Γιὰ νὰ γίνουν κατανόητὰ τὰ παραπάνω, σχετικὰ μὲ τὸ πολιτικὸ περιεχόμενον τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας, ἰδίως ὅπως ἐξελιχθῆκε στὴν ριζοσπαστικὴς δημοκρατίες μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο, καὶ γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴ λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ αὐτοῦ συστήματος, δὲν ἄρκει ἡ παραδοσιακὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν σὲ ἐκτελεστικὴ, νομοθετικὴ καὶ δικαστικὴ, ὅπως τὴ συνέλαβε ὁ Ἀριστοτέλης, περιγράφοντας τὴ δημοκρατικὴ πραγματικότητα τοῦ IV αἰώνα. Πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ προσδιορισθοῦν οἱ φορεῖς τῆς καθεμῆς ἐξουσίας, μ' ἄλλα λόγια ἡ φύση τοῦ πολιτικοῦ συστήματος. Ἄλλο εἶναι νὰ ἐπιζητηθεῖ ὁ καταμερισμὸς «καθ' ἑλλήν»

τῆς ἐξουσίας στοὺς διακεκριμένους ἀπὸ τὴν κοινωνία «δυναμικοὺς παράγοντες τοῦ πολιτεύματος» —ὅπως γίνεται στοὺς νεότερους χρόνους, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Μοντασκιέ— καὶ ἄλλο στὸν ἴδιο τὸ λαό, ὅπως συνέβαινε στὶς δημοκρατικὲς πολιτείες τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ «καθ' ἑλλήν» διάκριση τῶν ἐξουσιῶν περιλάμβανε τότε: α) τὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου, ποὺ νομοθετοῦσε, διαλεγόταν καὶ ἀποφασίζε, β) τὴ δικαστικὴ ἐξουσία, μὲ κύριο δικαιοδοτικὸ ὄργανο τὴν Ἡλιαία, εἶδος μικρῆς λαϊκῆς συνέλευσης, καὶ γ) τὴ «διοικητικὴ» ἐξουσία. Σκόπιμα δὲν χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκφραση «ἐκτελεστικὴ» ἐξουσία, γιατί στὴ σύγχρονη ὀρολογία ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο εὐφημισμὸ, ἐνῶ στὴν οὐσία σημαίνει τὴν «κυβερνητικὴ» καὶ τὴ «διοικητικὴ» ἐξουσία τοῦ κράτους. Ἡ «διοικητικὴ» ἐξουσία εἶναι ἡ μόνη ποὺ στὶς δημοκρατικὲς πολιτείες τοῦ IV αἰώνα ἔχει ἀντιπροσωπευτικὸ χαρακτῆρα καὶ περιλαμβάνει ὅλα ἐκεῖνα τὰ διοικητικὰ, μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὄρου, ὄργανα τοῦ κράτους, ὅπως ἡ Βουλὴ τῶν πεντακοσίων, οἱ στρατηγοὶ, καὶ οἱ ἄλλοι κατώτεροι ἄρχοντες, ποὺ ἐνεργοῦν γιὰ τὴν προπαρασκευὴ ἢ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἀποφάσεων τῶν κυρίαρχων λαϊκῶν Συνελεύσεων καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀδιάκοπο ἔλεγχό τους.

Ἐπὶ πλέον πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ μιὰ ἄλλη διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ποὺ συναντᾶται στὶς δημοκρατίες τοῦ IV αἰώνα, βασιμμένη στὴν πολιτικὴ διαδικασία γιὰ τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ καταναγκασμοῦ. Περιλαμβάνει: α) τὴν πολλαπλότητα τῶν λύσεων ποὺ προτείνονται ἀπὸ τοὺς πράγματι κατόχους τῆς «ἰσηγητικῆς» ἐξουσίας, δηλ. ἀπὸ τοὺς αὐτόκλητους ρήτορες στὴν Ἐκκλησία τοῦ δήμου καὶ στὴν Ἡλιαία, β) τὴ λήψη τῆς ὀριστικῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὶς λαϊκὲς Συνελεύσεις, καὶ γ) τὴν ἐκτέλεση, ὑπὸ στενῆ ἔννοια, τῶν ἀποφάσεων ἀπὸ τὰ ἀντιπροσωπευτικὰ, συλλογικὰ καὶ ἐλεύθερα ἀνακλητὰ ὄργανα τῆς «διοικητικῆς» ἐξουσίας. Εἶναι φανερό ὅτι στὰ καλούμενα ἀντιπροσωπευτικὰ πολιτεύματα τῆς σύγχρονης ἱστορίας, ἢ τελευταία «διαδικαστικῆς» φύσεως διάκριση τῶν ἐξουσιῶν εἶναι ἀνεπίκτητη. Οἱ «ἰσηγητικὴ» καὶ «ἀποφασιστικὴ» ἐξουσίες ἀνήκουν ἀδιαίτητα καὶ ἄμεσα στὴν κυβερνήση (ἐκτός ἀπὸ ἕνα μέρος τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀφήνεται στὴ Βουλὴ), ἐνῶ ἡ ἐκτέλεση τῶν κυβερνητικῶν ἀποφάσεων καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων ἀνήκει στὰ ποικίλα ὄργανα τῆς διοίκησης.

Ὅπως δὴποτε ἡ μελέτῃ τῆς δημοκρατικῆς ἰδεολογίας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα θὰ παρέμεινε ἐλλειπής, ἂν δὲν γινόταν εἰδικὴ μεθοδολογικὴ ἀναφορὰ στὴν

1. Ἰσοκράτης, *Περὶ Εἰρήνης*, 44. Γιὰ τὰ αἷτια καὶ τὰ στάδια τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, βλ. G. Contogiorgis, *La crise du rouvoir à Athènes au IV siècle av. J.C.*, Paris, 1973, σελ. 64 ἐπ. Βλ. ἔτισης Διόδωρο, XIV, 81, 4-6· 83, 4-7· 84, 3-5.

2. Δημοσθένης, *Α' Φιλιππικός*, 19, 21· Ἰσοκράτης, *Περὶ Εἰρήνης*, 48.

3. Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, XXVI, 1· Δημοσθένης, *Α' Φιλιππικός*, 24, 25· *1' Ὀλυμπιακός*, 30.

4. Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1305α 10 ἐπ.· Ἰσοκράτης, *Περὶ Εἰρήνης*, 54-55.

5. Ὁ Πλούταρχος βάζει τὸν Φωκίωνα νὰ λέει: «πολέμου μὲν ὄντος ἐγὼ (ὁ στρατηγός) σοῦ, εἰρήνης δὲ γενομένης σὺ (ὁ ρήτορας) ἐμὸς ἄρξεις». Βλ. *Φωκίων*, 16.

6. *Πολιτικά*, 1292α 28-30.

7. Ὁπ. παρ., 129β 38 ἐπ. 129α, 30-31. «ὥστε καταλύονται πῦσαι αἱ ἀρχαί».

8. Βλ. Montequieu, *De l'esprit des lois*, Ed. Gallimard, Paris (1951) 1970, Κεφ. VI, Βιβλ. XI. Ἐπίσης Γ. Βλάχου, «Ἡ ἐνότης τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ἡ διάκρισις τῶν ἐξουσιῶν εἰς τὸ *Πνεῦμα τῶν Νόμων*» στὸ *Mélanges Merlier*, Ἀθήνα, 1956, σελ. 12 ἐπ.

ἐξέλιξή της μετὰ τὰ μέσα τοῦ IV αἰῶνα καὶ στὰ αἷτια ποῦ τὴν προκάλεσαν.

Ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή, ἡ δημοκρατικὴ ἰδεολογία διαμορφώθηκε μετὰ βάση τὴν ἀμοιβαία σχέση καὶ ἀλληλεπίδραση τῶν παραγωγικῶν, κοινωνικῶν καὶ πολιτιστικῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος στὰ πλαίσια τῆς πόλης. Στὴ διάρκειά της ἐργασίας μας ἀπὸ τῆς μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἐξηγήσουμε πῶς καὶ γιὰ ποιούς λόγους διαμορφώθηκε διαλεκτικὰ ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας μέσα στὸ συγκεκριμένο χρόνο καὶ τόπο. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ἀντιλήφθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὅτι ἡ «κοινωνικὴ πυκνότητα» πρέπει νὰ κινεῖται ἀνάμεσα σ' ἕνα ἐλάχιστο καὶ σ' ἕνα μέγιστο, ὁ τελικὸς προσδιορισμὸς τοῦ ὁποῖου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς οἰκονομίας καὶ τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος. Ἡ πόλη-κράτος δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μικρὴ ὥστε νὰ μὴν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ἐπίτευξή τῆς αὐτάρκειας, οὔτε πολὺ μεγάλῃ ὥστε νὰ διαφεύγει ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν μελῶν της. Ἐνα πολυάνθρωπο ἑδαφικὸ κράτος, μετὰ τὶς οἰκονομικὰ καὶ ἐπικοινωνιακὰ συνθήκες τῆς ἐποχῆς, προσφέρει ἴσως περισσότερες προσόδους ἀπὸ στερήσεις, ἀλλ' ὄχι πρὸς ὄφελος τῆς συνολικῆς κοινωνίας. Γιατὶ δὲν ἐπιφέρει ὑποχρεωτικὰ αὐξήσι τῶν ἀντικειμενικῶν δυνατοτήτων πολιτικῆς συμμετοχῆς. Ἡ ἀφθονία εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν στερήσεων ποῦ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς νὰ ἀποκαταστήσουν τὶς ἀναγκαῖες ἐπαφὰς στὸ συγκεκριμένο χῶρο, ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινωνίας καὶ τῶν μελῶν αὐτῶν πρὸς τὴν ἐξουσία. Μετὰ ἀποτέλεσμα: α) τὴν κάθετη μείωση τῆς ἀνάγκης τῶν πολιτῶν γιὰ πολιτικὴ συμμετοχὴ καὶ β) τὴ συγκέντρωση τῶν πολιτικῶν ἀγαθῶν, δηλαδὴ τῆς κυριαρχῆς ἐξουσίας, στὰ χέρια ἐνὸς ἢ μερικῶν.

Ἡ συνηθισμένη στοὺς ἀρχαίους ἀντιπαράθεση τῆς πόλης πρὸς τὸ «βαρβαρικὸ» κράτος, στηρίζεται χωρὶς ἀμφιβολία στὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ποῦ χαρακτηρίζει τὶς ἑλληνικὰς πολιτικὰς κοινωνίες. Ὁ Εὐριπίδης¹ βεβαιώνει πῶς «ὅλοι οἱ βάρβαροι εἶναι δοῦλοι (προφανῶς γιατί δὲν αὐτοκυβερνῶνται) ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν». Ὁ Ἀριστοτέλης θέλει τὶς βαρβαρικὰς βασιλείας ἀπὸ ἀποψη συγκέντρωσης ἐξουσίας, ἐφάμιλλες μετὰ τὶς τυραννίαις: «ὁμοῦ σ' ἀντίθεση μ' αὐτὰς εἶναι νόμιμες καὶ κληρονομικαί.

1. Ἐλένη, 275.

Γιατὶ οἱ βάρβαροι εἶναι δουλικότεροι στὰ ἦθη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας... καὶ ὑπομένουν τὴ δεσποτικὴ ἐξουσία χωρὶς νὰ δυσανασχετοῦν».²

Ὁ προβληματισμὸς αὐτὸς τῶν θεωρητικῶν τοῦ IV αἰῶνα πάνω στὴ φύση τοῦ βαρβαρικοῦ κράτους δὲν ἔχει θεωρητικὴ μόνον ἀξία. Τὴν πολιτικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἀσασχόλησε σοβαρὰ ἡ ἐνδεχόμενη ἀπειλὴ ποῦ ἐγγυμονοῦσε ἡ ἐπεκατακτικὴ πολιτικὴ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας κατὰ τῆς αὐτονομίας τῆς πόλης-κράτους, παρ' ὅλον ὅτι πολλοὶ τὴν εὐχονταν κατὰ κάποιο τρόπο. Ὁ Ἴσοκράτης, ὁπαδὸς τῆς συνένωσης τῶν Ἑλλήνων, ἀπευθυνόμενος στὸ βασιλιὰ Φίλιππο, ποῦ ὑπενθυμίζει τὴ σύνεση τοῦ ἰδρυτῆ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας νὰ ἀφήσει ἡσυχὰς τὶς ἑλληνικὰς πόλεις «γιατὶ γινώριζε καλά, ὅτι οἱ Ἕλληνας δὲν ἦσαν συνηθισμένοι νὰ ἀνέχονται τὴ μοναρχία, ἐνῶ οἱ ἄλλοι λαοὶ δὲν μπορούσαν νὰ ζήσουν χωρὶς νὰ διοικοῦνται ἀπὸ μὴ δυναστεία τῆς μορφῆς αὐτῆς».³

Ἄλλ' οἱ ἐξορκισμοὶ αὐτοὶ δὲν στάθηκαν ἱκανοὶ ν' ἀναχατίσουν τὴν ἐξέλιξη. Ἡ ἐνότητά τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποῦ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς θεωρητικὸς εὐχονταν, δὲν ἔθιξε τὴ δομὴ τῆς πόλης, κατάρχησε ὁμοῦ τὴν αὐτονομία της. Ἡ μεταβολὴ τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ συστήματος μετέβαλε ὀδυσιαστικὰ τὴν ὑπάρχουσα σχέση ἀνάμεσα στὶς οἰκονομικοκοινωνικὰς καὶ στὶς πολιτικὰς συνθήκες. Ἐκτοτε ἡ λαϊκὴ ἰδεολογία δὲν εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἕνα σύνολο ἰδεῶν, κλπ. ποῦ ἀναφέρονται στὸν περιορισμένο χῶρο τῆς πόλης, στὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, στὰ πλαίσια τοῦ «βαρβαρικοῦ» τύπου κράτους ποῦ διαφεύγει ἀπὸ τὶς λαϊκὰς δυνάμεις. Ὁ μονάρχης, ἔχοντας γίνεαι ἀπόρριτος ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴ λαϊκὴ φαντασία, ἐπικοινωνεῖ πιά μετὰ τοὺς ἠγέτους του σὲ μιὰ σφαῖρα ποῦ βγαίνει ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ νομοποίηση τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας δὲν ὀφείλεται πιά στὴν ὁμόνοια, ἀνάμεσα στὰ κοινωνικὰ στοιχεῖα ἢ τάξεις, ἀλλ' εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποδοχῆς (consensus), μονομεροῦς προσχώρησης τοῦ λαοῦ στὸ θεοποιημένο μοναρχικὸ πρότυπο διακυβέρνησης.

2. Πολιτικά, 1285α 18-22: «ἔχουσι δ' αὐτὰ (οἱ βαρβαρικὰς βασιλείαι) τὴν δυνάμιν πάσαι παραληψίαν τυραννίον, εἰσι δὲ καὶ κατὰ νόμον καὶ πατρικαὶ διὰ γὰρ τὸ δουλικώτεροι εἶναι τὰ ἦθη φύσει οἱ μὲν βάρβαροι τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν τῶν περὶ τὴν Εὐρώπην, ὑπομένουσι τὴν δεσποτικὴν ἀρχὴν οὐδὲν δυσχεραίνοντες».

3. Βλ. καὶ Φίλιππος, 107-108: «ἠπίστατο γὰρ τοὺς μὲν Ἕλληνας οὐκ εἰθιμένους ὑπομένειν τὰς μοναρχίας, τοὺς δ' ἄλλους οὐ δυνάμενους ἀνευ τῆς τοιαύτης δυναστείας διοικεῖν τὸν βίον τὸν σφέτερον αὐτῶν».